

บทที่ 2

เมืองพิษณุโลกใน “ยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจ” (พุทธศตวรรษที่ 18 - พ.ศ.2127)

บทนี้ศึกษาถึงการก่อรูปเมืองที่มีลักษณะเฉพาะของเมืองและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลก ซึ่งมีเจ้าเมืองที่สืบตระกูลปกครอง มีการสร้างเครือข่ายอำนาจ การต่อรองอำนาจ และการรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลก รวมทั้งการปรับความสัมพันธ์ของเมืองพิษณุโลกที่มีกับศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 - พ.ศ.2127

สาเหตุที่เรียกประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองพิษณุโลกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 - พ.ศ.2127 ว่า “ยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจ” นั้น เนื่องจากว่าในช่วงเวลาที่เมืองพิษณุโลกก่อรูปเมืองขึ้นมาในราวพุทธศตวรรษที่ 18 นั้น ได้มีการพบหลักฐานว่าเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองขนาดใหญ่ในกลุ่มแม่น้ำน่าน และมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติและการปกครองกับเมืองขนาดใหญ่อื่นๆ ในกลุ่มแม่น้ำยม คือเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย ต่อมา ถึงแม้ว่าเมืองสุโขทัยได้ถูกสถาปนาให้เป็นศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยและมีความพยายามเข้าปกครองเมืองพิษณุโลก รวมทั้งมีศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงอื่นๆ อย่างกรุงศรีอยุธยา ล้านนาและกรุงหงสาวดีพยายามขยายอำนาจเข้ามาปกครอง แต่ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกก็พยายามที่จะรักษาเสถียรภาพของเมืองไว้โดยการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ในรูปแบบต่างๆ

ปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ราชวงศ์พระร่วงแห่งศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยได้ขยายอำนาจเข้ามายังเมืองพิษณุโลกและได้ย้ายที่ตั้งศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ในขณะเดียวกันศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็พยายามขยายอำนาจมาปกครองเมืองพิษณุโลกด้วย ทำให้ราชวงศ์พระร่วงต้องสร้างเครือข่ายอำนาจกับพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาด้วยการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติผ่านวิธีการแต่งงานเพื่อรักษาเสถียรภาพของตน แต่ในที่สุดความสัมพันธ์ดังกล่าวก็ประสบผลสำเร็จเพียงชั่วคราว และศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็สามารถยึดครองเมืองพิษณุโลกและบ้านเมืองในเขตศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยเอาไว้ได้ จากนั้นศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็ส่งเจ้านายพระองค์สำคัญมาปกครองเมืองพิษณุโลก

ต่อมา ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้สถาปนาสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชซึ่งมีเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงมาปกครองเมืองพิษณุโลก สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ได้สร้างเมืองพิษณุโลกให้มีสถานะเป็นรัฐท้องถิ่น ที่มีปริมณฑลอำนาจซ้อนทับกับปริมณฑลอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา และยังมีการสร้างเครือข่ายอำนาจกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและกรุง



หงสาวดีด้วย นอกจากนี้ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชยังแสวงหาอำนาจจนสามารถกลายเป็นผู้ปกครองศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ในปี พ.ศ.2112

อำนาจความเป็นรัฐท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกได้สิ้นสุดลงในปี พ.ศ.2127 เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ทำการกวาดต้อนเทครัวชาวเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองใกล้เคียงลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยา แม้ต่อมาจะการฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกขึ้นใหม่ก็ตาม แต่เจ้าเมืองพิษณุโลกไม่ได้เป็นเครือญาติของพระมหากษัตริย์ เจ้าเมืองมีสถานะเป็นเพียงข้าราชการบริพารของพระมหากษัตริย์แห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น อำนาจของเมืองพิษณุโลกจึงค่อนข้างจำกัดกว่าช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 - พ.ศ.2127 เนื่องจากว่ารูปแบบโครงสร้างและเครือข่ายอำนาจเดิมได้ถูกทำลายลง

2.1 การก่อรูปเมืองพิษณุโลก

ลักษณะทางด้านกายภาพของเมืองพิษณุโลก ซึ่งตั้งอยู่ในทำเลที่เป็นชุมทางการค้าและมีความอุดมสมบูรณ์ ถือว่าเป็นบริเวณที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน จึงทำให้มีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัย การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในแต่ละแห่งจึงต้องมีความสัมพันธ์กับลักษณะทางกายภาพของพื้นที่ทรัพยากร ตลอดจนถึงปัจจัยภายนอกอื่นจะนำมาสู่การพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนมีความซับซ้อนที่เรียกว่า “เมือง”

2.1.1 ปัจจัยการก่อรูปเมืองพิษณุโลก

ในบริเวณเมืองพิษณุโลกได้มีการพบร่องรอยมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์อยู่หลายแห่งในเขตหุบเขาทางด้านตะวันออกของเมือง ซึ่งปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอนครไทย ชาติตระการและเนินมะปราง จังหวัดพิษณุโลก¹ แต่ก็เป็นเพียงกลุ่มคนขนาดเล็กที่ยังไม่ได้พัฒนาขึ้นเป็นชุมชนชัดเจน และยังไม่มีการตั้งถิ่นฐานถาวร จากหลักฐานทางด้านโบราณคดีพบว่า มีร่องรอยของผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 ในบริเวณหุบเขานครไทยและเขาสมอแครงซึ่งอยู่ทางด้านตะวันออกของเมืองพิษณุโลก²

นอกจากนั้น หลักฐานจากตำนานได้กล่าวถึงการตั้งชุมชนเป็นหมู่บ้านชื่อ “บ้านพราหมณ์” ดังปรากฏในพงสาวดารเหนือซึ่งกล่าวว่าเมืองพิษณุโลกสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ.1500 โดยจ่านกร้องและจ่าการบูรณ ขุนนางของพระเจ้าศรีธรรมไตรปิฎกแห่งเมืองเชียงแสน แต่ก่อนหน้าจะสร้างเมืองนั้น บริเวณที่ตั้งของเมืองพิษณุโลกเป็นหมู่บ้านพราหมณ์ที่ตั้งอยู่สองฝั่งแม่น้ำน่าน มีบ้านเรือนอยู่ฝั่ง

¹ ปราณี แจ่มขุนเทียนและคณะ, ประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก, (พิษณุโลก : เทศบาลนครพิษณุโลก, 2552), หน้า 4-24.

² ปราณี แจ่มขุนเทียนและคณะ, เล่มเดิม, หน้า 26-30.

ตะวันออก 150 หลังและฝั่งตะวันตก 100 หลังอยู่ก่อนแล้ว' แต่อย่างไรก็ตาม พงสาวดารเหนือเป็นเรื่องที่กล่าวขັນไปไกลมากเกินกว่าที่จะถือเอาเหตุการณ์ในพงสาวดารว่าเป็นจริงได้ทั้งหมด ศักราชในพงสาวดารเหนือจึงเชื่อถือได้ยาก แต่หลักฐานดังกล่าวก็สะท้อนให้เห็นว่า ก่อนการก่อรูปเมืองพิษณุโลก ได้มีผู้คนตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนอยู่ก่อนหน้าแล้ว

เงื่อนไขและปัจจัยในการก่อรูปเมืองพิษณุโลก

ด้วยเหตุผลของการค้าและการคมนาคมที่ขยายตัวในราวพุทธศตวรรษที่ 16-18 กอปรกับตำแหน่งที่ตั้งของเมืองพิษณุโลกที่เป็นชุมทางการคมนาคมในภูมิภาค ได้เป็นเงื่อนไขสำคัญในการก่อรูปเมืองพิษณุโลกขึ้น กล่าวคือ

ราวพุทธศตวรรษที่ 16 จีนได้เปลี่ยนนโยบายทางการค้าจากเดิมที่ต้องผ่านพ่อค้าคนกลาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มพ่อค้าแคว้นศรีวิชัย มาเป็นการค้าที่จีนส่งคนเข้ามาทำการค้าโดยตรงกับบ้านเมืองต่างๆ ในบริเวณสุวรรณภูมิ ทำให้เกิดบ้านเมืองขึ้นมากมายที่บริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางตอนบนของไทย เช่น เมืองละโว้ เมืองอุทอง เป็นต้น ต่อมาการค้าขายกับจีนแบบไม่ผ่านพ่อค้าคนกลางทำให้เกิดการค้าขายคล่องตัว จึงทำให้ชุมชนที่เคยเป็นบ้านเมืองขนาดเล็กเริ่มขยายขยายใหญ่ขึ้นในพุทธศตวรรษที่ 17 โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านเมืองที่อยู่ทางตอนในของภาคพื้นทวีปริมแม่น้ำสายใหญ่และอยู่บนเส้นทางการค้าทางบกติดต่อไปมาระหว่างบ้านเมืองภายในและกับบ้านเมืองชายฝั่งทะเล⁴ เช่น เมืองอโยธยา เมืองสุพรรณภูมิ เมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย เป็นต้น เนื่องจากเมืองเหล่านี้เป็นชุมทางการค้าและแหล่งทรัพยากร

ในพุทธศตวรรษที่ 18 การค้าก็ยังขยายตัวอย่างต่อเนื่อง ดังพบหลักฐานว่าเมืองละโว้และเมืองอโยธยาได้ส่งเครื่องบรรณาการ อาทิ ทองคำ งาช้าง นอระมด ยางไม้ พิมเสนส่งไปให้พระเจ้าจักรพรรดิจีนในสมัยราชวงศ์ซ้องและราชวงศ์หงวน และจีนยังต้องการงาช้าง ไม้ฝาง ไม้หอมและสินค้าของป่าอย่างอื่นจากดินแดนแถบนี้เพิ่มเติมด้วย⁵ ซึ่งสินค้าที่จีนต้องการส่วนใหญ่ก็มักจะมีแหล่งอยู่บริเวณพื้นที่ด้านใน จึงทำให้เกิดการขยายตัวของกลุ่มคนไปตามที่ราบลุ่มแม่น้ำสายใหญ่ๆ และบริเวณที่เป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญซึ่งเป็นสินค้าที่จีนต้องการ หรือตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณที่เป็นชุมทางการคมนาคม

³ “พระราชพงสาวดารเหนือ”, ใน ประชุมพงสาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 94.

⁴ น. ณ ปากน้ำ และธิดา สารชะยา, เมืองสุโขทัยนี้ดี, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2530), หน้า 25.

⁵ ประทุม ชุ่มเพ็งพันธุ์, เครื่องทองกรุงศรีอยุธยา, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ม.ป.ป.), หน้า 19.

ด้วยบริเวณเมืองพิษณุโลกมีแหล่งเกลือสินเธาว์ แร่เหล็กและของป่าจึงดึงดูดให้ผู้คนที่สัญจรไปมาระหว่างลุ่มแม่น้ำน่าน ลุ่มแม่น้ำยม ลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและลุ่มแม่น้ำโขงเข้ามาตั้งถิ่นฐาน เกลือสินเธาว์เป็นวัตถุดิบสำคัญในการถนอมอาหารซึ่งมีความจำเป็นต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์และยังมีส่วนในการใช้ลดจุดหลอมเหลวในการถลุงเหล็กด้วย⁶ แร่เหล็กมีความสำคัญในการผลิตอาวุธและเครื่องมือในการประกอบเกษตรกรรม และของป่าก็เป็นสินค้าที่พ่อค้าเงินต้องการ ทรัพยากรเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากร

ในพงศาวดารเหนือกล่าวว่า มีพ่อค้าเกวียน 1,000 เล่ม เต็มไปด้วยทุนทรัพย์เดินทางมาจากเมืองเชียงแสนพร้อมกับจ่านกร้องและจำการบูรณ เมื่อมาถึงก็แบ่งคนเป็นสองส่วน ได้พ่อค้าเกวียนฝั่งละ 500 เล่ม แล้วรวบรวมไพร่พลและพราหมณ์ที่อาศัยอยู่ก่อนหน้าได้ฝั่งละ 1,000 คนให้ช่วยกันทำอิฐ⁷ ถึงแม้ว่าหลักฐานดังกล่าวจะมีการกล่าวถึงจำนวนตัวเลขที่อาจเกินกว่าความน่าจะเป็นไปได้ในทางประวัติศาสตร์ แต่หลักฐานชิ้นนี้ก็ได้สะท้อนให้เห็นถึงการเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้นของผู้คนจำนวนมากในเมืองพิษณุโลก พร้อมๆ กับการขยายตัวของการค้าในภูมิภาค

พ่อค้าหรือผู้ที่มีบริวารมากก็อาศัยการขยายตัวทางการค้าสร้างอำนาจและความมั่งคั่งให้กับตัวเอง จนกลายเป็นผู้นำในการสร้างบ้านแปลงเมืองที่มีความซับซ้อนเชิงโครงสร้างมากขึ้นและเป็นกลุ่มผู้ปกครองเมืองในที่สุด

กลุ่มผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกในช่วงก่อรูปเมือง

เมืองพิษณุโลกก่อรูปเมืองขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ไม่ปรากฏหลักฐานร่วมสมัยที่กล่าวถึงกลุ่มผู้ปกครองเมืองพิษณุโลก แต่กลับพบหลักฐานที่อาจเกี่ยวข้องกับผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกในจารึกวัดศรีชุมที่จารึกขึ้นประมาณ พ.ศ.1912 ซึ่งได้กล่าวย้อนไปถึงเหตุการณ์หรือเรื่องราวที่เกิดขึ้นช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ว่า พ่อขุนศรีนาวนำถมผู้เสวยราชสมบัติในนครสองอันคือนครสุโขทัยและนครศรีสัชนาลัย มีโอรสชื่อพ่อขุนผาเมือง เป็นเจ้าเมืองราดและเป็นราชบุตรเขยของพระมหากษัตริย์เมืองศรีโสธรปุระ (เมืองพระนครของกัมพูชาโบราณ) กับพระยาคำแหงพระราม พระยาคำแหงพระรามมีลูกชายซึ่งเกิดที่ “นครสรลงสองแคว” ในภายหลังออกบวชแล้วธุดงค์ไปลังกามีชื่อว่า พระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามุนีศรีรัตนลงกาทีปมหาสามีเป็นเจ้า⁸

ชื่อ “นครสรลงสองแคว” มีการเรียกกันมาอย่างช้านานว่าเป็นชื่อเมืองสองเมือง ได้แก่ สรลงคือเมืองพิจิตรและสองแควคือเมืองพิษณุโลก ต่อมาประเสริฐ ณ นครได้เสนอว่า สรลง-

⁶ สุจิตต์ วงษ์เทศ, “พถังลาว” ชาวอีสานมาจากไหน?, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2549), หน้า 237.

⁷ “พระราชพงศาวดารเหนือ”, ใน เล่มเดิม, หน้า 94.

⁸ “จารึกวัดศรีชุม”, ใน ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2548), หน้า 102.

สองแควคือเมืองเดียวกัน หรือเป็นเมืองแฝดซึ่งก็คือเมืองพิษณุโลกที่มีแม่น้ำน่านไหลผ่ากลางเมือง (ฝั่งตะวันออกเรียกว่าเมืองสองแคว ฝั่งตะวันตกเรียกว่าเมืองสระหลวง) ทั้งนี้เพราะหลักฐานกล่าวว่าพระมหาเถรศรีศรีทราชา เกิดในนครสรลงสองแคว พระมหาเถรศรีศรีทราชา ย่อมเกิดได้เมืองใดเมืองหนึ่งเท่านั้น⁹

แต่อย่างไรก็ตาม ยังมีนักวิชาการอีกหลายท่านมีความเห็นที่แตกต่างจากประเสริฐ เช่น ศรีศักร วัลลิโภดม มีความเห็นว่าสระหลวงควรอยู่บริเวณที่ภายหลังเรียกว่าเมืองทุ่งขี้ในเขตอำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์ เพราะเอกสารโบราณสอดคล้องว่าในช่วงแรกมีชื่อสรลงสองแคว แต่พอมีชื่อทุ่งขี้เกิดขึ้นชื่อสรลงก็หายไป ในขณะที่ชื่อสองแควยังมีอยู่ และบริเวณเมืองทุ่งขี้ก็ยังมีสภาพเป็นที่ราบลุ่มต่ำด้วย¹⁰ ดังนั้น กรณีชื่อ “สรลงสองแคว” จึงยังไม่เป็นที่ยุติทางวิชาการ แต่สำหรับชื่อ “สองแคว” เป็นที่ยุติกันแล้วว่าเป็น เมืองพิษณุโลก

นอกจากนี้ ธิดา สาระยา ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการขยายอำนาจทางการเมืองของรัฐแบบโบราณว่า ต้องผ่านขั้นตอน “ระบบเมืองคู่” ก่อนที่จะรวมตัวกันเป็นกลุ่มเมือง แคว้นแคว้นหรือรัฐระบบเมืองคู่ คือ การรวมเมือง 2 เมืองเข้าด้วยกัน ภายใต้การปกครองหรืออำนาจของผู้นำคนเดียว แต่มีฐานอำนาจอยู่ที่เมือง 2 เมืองคู่กัน และอาจมีเมืองเล็กเมืองน้อยอื่นๆ เป็นเมืองบริวาร มิได้มีอำนาจทัดเทียมเมืองคู่กัน ระบบนี้บ่งชี้ให้เห็นอำนาจอันจำกัดของเจ้าผู้ครองด้วยเหมือนกัน เพราะยังไม่สามารถยกฐานะของเมืองขึ้นเป็นศูนย์กลางของรัฐอย่างแท้จริง ถือได้ว่าเป็นพื้นฐานของอำนาจทางการเมืองสมัยโบราณ หลังจากสร้างบ้านแปลงเมือง เช่น รัฐสุโขทัยมีพื้นฐานมาจากเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัยในกลุ่มแม่น้ำยมตอนล่าง ส่วนเมืองพิษณุโลก ธิดาสันนิษฐานว่ามาจากการรวมเป็นเมืองเดียวของเมืองสระหลวงกับเมืองสองแคว และเน้นชื่อเมืองสองแคว ซึ่งได้กลายเป็นเมืองสำคัญขึ้นมาในแถบลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่าง¹¹

และจากการตีความในจารึกวัดศรีชุม ทำให้นักวิชาการส่วนใหญ่สันนิษฐานว่าเมืองพิษณุโลกหรือเมืองสองแควน่าจะเป็นเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของตระกูลศรีนาวานำดม ซึ่งมีเครือข่ายอำนาจปกครองบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านตอนล่าง ซึ่งประกอบด้วย นครสุโขทัย นครศรีสัชนาลัยในกลุ่มแม่น้ำยมตอนล่าง และนครสรลงสองแควในกลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่าง ประเสริฐ ฦ นคร สันนิษฐานว่าตระกูลนี้อาจมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับตระกูล

⁹ ประเสริฐ ฦ นคร, ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด : รวมบทนิพนธ์ “เสาหลักทางวิชาการ” ของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ฦ นคร, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2549), หน้า 99.

¹⁰ ศู ศรีศักร วัลลิโภดม, ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองอกแตก”, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2546), หน้า 147-153.

¹¹ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับระบบเมืองคู่เพิ่มเติมใน ธิดา สาระยา, “สร้างบ้านแปลงเมือง : ระบบเมืองคู่ สถาบันเมืองลูกหลวง”, ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2537), หน้า 105-133.

ผู้ปกครองเมืองน่าน เนื่องจากพระนามของพ่อขุนผาเมือง โอรสของพ่อขุนศรีนาวนำดุมคล้ายกับพระนามพระมหากษัตริย์น่าน ซึ่งมักจะมีคำว่า “ผา” นำหน้า เช่น ผานอง ผากองและผาสุม ส่วนพระมหากษัตริย์เมืองอื่นไม่ปรากฏว่าใช้ “ผา” นำหน้าพระนาม¹² ส่วนพิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ได้เสนอว่า ตระกูลศรีนาวนำดุมอาจจะเกี่ยวข้องกับราชวงศ์ละโว้ด้วยอีกทางหนึ่ง¹³

ดังนั้น เมื่อพิจารณาจากแนวคิด การตีความและผลการศึกษาของนักวิชาการก็อาจกล่าวได้ว่า เมืองพิษณุโลกหรือเมืองสองแควเป็นเมืองใหญ่ในกลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่าง ที่อยู่ภายใต้เครือข่ายอำนาจทางการปกครองของตระกูลศรีนาวนำดุม และตระกูลนี้ก็อาจมีการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์กับผู้ปกครองบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำอื่นด้วย ก่อนที่จะมีการขยายอำนาจและมีพัฒนาการความเป็นรัฐเกิดขึ้นอย่างเด่นชัดในช่วงเวลาต่อมา

2.1.2 ระบบความคิดในการจัดผังเมือง

การที่จะสร้างเมืองขึ้นที่บริเวณใดบริเวณหนึ่งนั้น ผู้นำของเมืองหรือผู้นำทางวัฒนธรรมจะต้องมีการวางแผนในการจัดผังเมืองเพื่อแบ่งพื้นที่ใช้งานในลักษณะที่ต่างกัน ขึ้นอยู่กับลักษณะภูมิประเทศในบริเวณนั้นๆ

การเลือกทำเลที่ตั้งเมืองพิษณุโลก

เมืองพิษณุโลกได้การก่อรูปเมืองขึ้นที่ริมฝั่งแม่น้ำน่านทั้งสองฝั่งในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ที่บริเวณห่างจาก “ปากโทก” หรือจุดบรรจบของแม่น้ำน่านกับแม่น้ำแควน้อย (คนโบราณเรียกว่าแม่น้ำโทก¹⁴) มาทางทิศใต้ประมาณ 7 กิโลเมตร ในบริเวณที่เป็นเนินสูงกว่าพื้นที่ใกล้เคียง และการตั้งอยู่ที่ใกล้จุดบรรจบของแม่น้ำสองสายนี้เองจึงเป็นที่มาของชื่อเมืองในระยะแรกว่า “เมืองสองแคว” ลักษณะการเรียกชื่อบ้านนามเมืองว่าสองแควนี้พบได้ทั่วไปตามชุมชนที่ตั้งอยู่ใกล้จุดบรรจบของแม่น้ำสองสายในภูมิภาคนี้ เช่น บ้านหาดสองแควในเขตอำเภอตรอน จังหวัดอุดรธานี ก็มีที่มาเนื่องจากบริเวณที่ตั้งหมู่บ้านอยู่ใกล้กับจุดบรรจบของแม่น้ำน่านกับคลองตรอน¹⁵ เป็นต้น

¹² ประเสริฐ ณ นคร, เล่มเดิม, หน้า 21.

¹³ ดู พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, การเมืองในประวัติศาสตร์ ยุคสุโขทัย-อยุธยา พระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2553), หน้า 2-26.

¹⁴ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรณีศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ, 31, (2552), หน้า 66.

¹⁵ ฝ่ายเครือข่ายการเรียนรู้และโครงการโพธิ์วิเศษ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ จังหวัดอุดรธานี, ฐานข้อมูลชุมชนของพื้นที่โครงการจัดตั้งมหาวิทยาลัยชุมชน มวท. ตรอน, (กรุงเทพฯ : สันติศิริการพิมพ์, 2551), หน้า 65-66.

ศรีศักร วัลลิโภคมสันนิษฐานว่า เมืองสองแควมีชื่อมาจากการตั้งอยู่ระหว่างแม่น้ำสองสาย คือแม่น้ำน่านทางด้านตะวันตก และแม่น้ำแควน้อยทางด้านตะวันออกซึ่งปัจจุบันยังมีร่องรอยทางน้ำเก่าอยู่ มีวัดพระศรีรัตนมหาธาตุอยู่กลางเมือง ในภายหลังจึงมีการขยายและปรับปรุงเมืองเดิมให้เป็นเมืองใหญ่ที่คลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำ¹⁶

ในประเด็นนี้ผู้เขียนมีความเห็นสอดคล้องกับศรีศักรว่า ชื่อสองแควนั้นน่าจะมาจากแม่น้ำสองสาย คือ แม่น้ำน่านกับแม่น้ำแควน้อย แต่มีความแตกต่างในรายละเอียด กล่าวคือ ผู้เขียนสันนิษฐานว่าชื่อสองแควนี้น่าจะมีที่มาจากกรไหลมาบรรจบกันของแม่น้ำสองสายดังที่กล่าวมาข้างต้นที่บริเวณปากโทกทางตอนเหนือของเมืองมากกว่า และจากการสำรวจภาคสนามของผู้เขียนพบว่าบริเวณปากโทกและริมแม่น้ำแควน้อยในปัจจุบันก็มีโบราณวัตถุสถานสมัยอยุธยาตอนต้น เช่นเดียวกับกับโบราณวัตถุสถานริมลำน้ำเก่าทางตะวันออกของเมืองตามที่ศรีศักรเคยสำรวจไว้ ผลจากการสำรวจทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่าแม่น้ำแควน้อยตอนล่างแต่เดิมนั้นได้ไหลแยกออกเป็นสองสาย คือ สายหนึ่งไหลไปบรรจบที่ปากโทก อีกสายไหลมาทางตะวันออกของเมืองแล้วไหลลงแม่น้ำน่านที่ตอนใต้ของเมือง ต่อมากระแสน้ำคงจะเปลี่ยนทิศทางไหลลงปากโทกมากกว่า ลำน้ำเก่าทางตะวันออกเมืองจึงตื้นเขิน

ผู้เขียนจึงสันนิษฐานว่าที่ตั้งและชื่อของเมืองควรจะสัมพันธ์กับแม่น้ำแควน้อยที่ไหลลงบริเวณปากโทก เนื่องจากได้มีการสำรวจพบเมืองโบราณร่วมสมัยหลายแห่งที่ตั้งอยู่ใกล้เคียงบริเวณที่แม่น้ำสองสายไหลมาบรรจบกัน เช่น เมืองตากเก่า¹⁷ เมืองหลวงพระบาง¹⁸ เมืองพระบาง (นครสวรรค์เก่า)¹⁹ เป็นต้น แต่เหตุที่เมืองพิษณุโลกตั้งอยู่ห่างจากปากโทกกว่า 7 กิโลเมตรนั้น คงมีสาเหตุเนื่องจากบริเวณใกล้เคียงปากโทกเป็นที่ราบลุ่มต่ำ ไม่มีเนินที่เหมาะสมสำหรับตั้งชุมชนขนาดใหญ่ได้ ต่างจากบริเวณที่ตั้งเมืองพิษณุโลกซึ่งมีลักษณะเป็นเนินขนาดใหญ่ คงจะเห็นได้ว่าในฤดูน้ำหลากน้อยครั้งมากที่น้ำจะท่วมตัวเมืองพิษณุโลก

¹⁶ ศรีศักร วัลลิโภคม, ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองออกแตก”, หน้า 45.

¹⁷ เมืองตากเก่าตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิงใกล้บริเวณที่แม่น้ำวังไปมาบรรจบกับแม่น้ำปิง ดูรายละเอียดใน ศรีศักร วัลลิโภคม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2552), หน้า 144-146.

¹⁸ เมืองหลวงพระบางตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำโขงใกล้บริเวณที่แม่น้ำคานไหลมาบรรจบกับแม่น้ำโขง ดูรายละเอียดใน ศุภชัย สิงห์อนุศย์, “หลวงพระบางในจักรวาลวิทยาแบบรัฐจาริต : พื้นที่พิธีกรรมและกระบวนการกลายเป็นราชธานีของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง”, อารยธรรมศึกษาโขง-สาละวิน, 1(2), 2553, หน้า 44-46.

¹⁹ เมืองพระบางตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำปิงใกล้กับปากน้ำโพซึ่งบริเวณที่แม่น้ำน่านไหลมาบรรจบกับแม่น้ำปิง ดูรายละเอียดใน ศรีศักร วัลลิโภคม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย, หน้า 171-172.

การที่ตัวเมืองตั้งอยู่ริมแม่น้ำทำให้มีความสะดวกสำหรับการสัญจรไปมาระหว่างชาวเมืองกับชุมชนภายนอกที่ตั้งเรียงรายริมฝั่งแม่น้ำน่านและแม่น้ำสาขา มีแหล่งน้ำเพียงพอต่อการอุปโภคบริโภคของผู้คนในเมือง และแม่น้ำยังเป็นแหล่งอาหารที่สำคัญของชาวเมืองด้วย



ภาพ 2.1 แผนที่แสดงลักษณะภูมิประเทศบริเวณที่ตั้งเมืองพิษณุโลก

การวางผังเมืองคลุมสองฝั่งแม่น้ำน่าน

ลักษณะผังเมืองพิษณุโลกทางกายภาพเมื่อพิจารณาจากแผนที่และรายงานการขุดค้นทางด้านโบราณคดีพบว่า ผังเมืองพิษณุโลกมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมด้านไม่เท่า มีความยาวในแนวเหนือใต้ มีแม่น้ำน่านไหลผ่านกลางเมืองและมีการสร้างกำแพงเมืองซ้อนทับกันหลายชั้น²⁰ ชั้นบนสุดเห็นได้ชัดว่ามีความพยายามในการสร้างกำแพงเมืองให้เป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ลักษณะการวางผังเมืองเป็นรูปสี่เหลี่ยมนั้นเป็นการรับอิทธิพลมาจากเขมรโบราณ ซึ่งมีการสร้างคูน้ำล้อมรอบเมืองและศาสนสถานเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัสหรือสี่เหลี่ยมผืนผ้าเสมอ²¹ แต่อย่างไรก็ดี เรื่องลักษณะผังเมืองพิษณุโลกทางกายภาพยังไม่เป็นที่ชัดเจนเท่าใดนัก เนื่องจากได้มีการสร้างเมืองซ้อนทับกันอยู่หลายครั้ง และตัวเมืองพิษณุโลกปัจจุบันก็ทับอยู่บนพื้นที่เมืองพิษณุโลกเก่าด้วย จึงเป็นการยากที่นักโบราณคดีจะทำการขุดค้นเพื่อตรวจสอบแนวกำแพงเมืองในแต่ละสมัยได้

ส่วนการสร้างผังเมืองที่คลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำมีเมืองโบราณร่วมสมัยกับเมืองพิษณุโลกหลายเมืองที่มีผังเมืองลักษณะดังกล่าว เช่น เมืองสุพรรณบุรี (เดิมสร้างคลุมสองฝั่งแม่น้ำสุพรรณบุรีแต่ภายหลังย้ายไปอยู่ฝั่งตะวันตก)²² เมืองเพชรบุรี²³ และเมืองโบราณที่บ้านท้องโพง อำเภอยะนิง จังหวัดพิษณุโลก²⁴ เป็นต้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าการสร้างผังเมืองคลุมสองฝั่งแม่น้ำน่าจะเป็นความตั้งใจของผู้ปกครองที่จะสร้างกำแพงคลุมทั้งสองฝั่งมากกว่า เนื่องจากว่าก่อนหน้านี้มีผู้คนตั้งบ้านเรือนอยู่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ การจะอพยพมาอยู่ฝั่งใดฝั่งหนึ่งอาจจะเป็นการช้าและลำบากสำหรับการจะเตรียมรับศึกสงคราม และมีความเป็นไปได้ว่าชุมชนทางฝั่งตะวันออกจะมีอายุเก่าแก่กว่าทางฝั่งตะวันตก เพราะในพงศาวดารเหนือก็ระบุว่าหมู่บ้านพราหมณ์ฝั่งตะวันออกมี 150 หลังซึ่งมีมากกว่าฝั่งตะวันตกที่มีเพียง 100 หลัง²⁵ การมีจำนวนบ้านเรือนมากกว่าก็พอที่จะอนุมานว่ามีการตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนได้ และพบว่าโบราณสถานทางฝั่งตะวันออก เช่น วัดอรุณญิกและวัดเจดีย์ยอดทอง ยังมีรูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรมที่มีอายุมากกว่าทางฝั่งตะวันตกด้วย

นอกจากนี้ ยังมีนักวิชาการในท้องถิ่นได้ทำการสำรวจและพบว่า เดิมนั้นแม่น้ำน่านไหลไปทางด้านตะวันตกไม่ได้ไหลผ่ากลางเมืองพิษณุโลก แต่เนื่องจากภายหลังการตั้งเมืองแล้วได้มี

²⁰ คู สำนักงาน โบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, แผนแม่บทเมืองพิษณุโลก, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2543), หน้า 19-32.

²¹ คูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ธาดา สุทธิธรรม, ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ขอนแก่น : มูลนิธิโตโยต้า, 2543.

²² เมืองสุพรรณบุรีมีผังเมืองคลุมแม่น้ำท่าจีน คู วาภูมิ โอสภารมณ, เมืองสุพรรณบนเส้นทางเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์พุทธศตวรรษที่ 8-ต้นพุทธศตวรรษที่ 25, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2547), หน้า 105-107.

²³ เมืองเพชรบุรีมีผังเมืองคลุมแม่น้ำป่าสัก คู ศรีศักร วัลลิโภคม, เมืองโบราณในอาณาจักรสุโขทัย, หน้า 176.

²⁴ คู ศรีศักร วัลลิโภคม, เล่มเดิม, หน้า 35 และ 117.

²⁵ “พระราชพงศาวดารเหนือ”, ใน เล่มเดิม, หน้า 94 .

การชักน้ำเข้ามาใช้ในพระราชวังจันทน์และตัวเมือง จากคลองขนาดเล็กได้ขยายเป็นคลองขนาดใหญ่ ในที่สุดกระแสน้ำก็เปลี่ยนทางเดินทำให้คลองกลายเป็นแม่น้ำไหลผ่ากลางเมือง ส่วนแม่น้ำเก่าที่ตื้นเขินยังมีแนวแม่น้ำอยู่ทางตะวันตกของเมือง²⁶

แต่จากการสำรวจของผู้เขียนได้พบว่า แนวแม่น้ำเก่าดังกล่าวน่าจะเป็นทางเดินน้ำในช่วงฤดูน้ำหลากเท่านั้น เนื่องจากแม่น้ำน่านช่วงก่อนจะไหลผ่านตัวเมืองพิษณุโลกมีลักษณะโค้งเป็นคูกิ่งน้ำไหลมาทางทิศตะวันออก เมื่อถึงฤดูน้ำหลากน้ำส่วนหนึ่งก็จะล้นตลิ่งบริเวณคูกิ่งน้ำไหลไปทางตะวันตกตามแนวแม่น้ำเก่านี้ลงสู่ทะเลแก้วซึ่งเป็นหนองน้ำขนาดใหญ่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง เหตุที่แนวแม่น้ำเก่าตื้นเขินเนื่องจากการสร้างเขื่อนสิริกิติ์ที่อำเภอท่าปลา จังหวัดอุตรดิตถ์ และเขื่อนนเรศวรที่อำเภอรามพิราม จังหวัดพิษณุโลกกันแม่น้ำน่านจึงทำให้ปริมาณน้ำที่ไหลมาไม่มากจนล้นตลิ่งเหมือนในอดีต สอดคล้องกับผลการใช้ภาพโทรมสัผัสศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีจังหวัดพิษณุโลกของทิวา ศุภจรรยาและผ่องศรี วนาสินซึ่งพบว่าแม่น้ำน่านอยู่ในสภาพปัจจุบันมาช้านานก่อนการสร้างเมืองพิษณุโลกแล้ว²⁷ ทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่าแนวแม่น้ำเก่านี้ไม่น่าจะใช่แนวของแม่น้ำน่านสายเดิมแต่อย่างใด

การที่มีแม่น้ำผ่ากลางเมือง ตามความคิดของนักวิชาการทั่วไปเห็นว่าไม่สะดวกแก่การสู้รบ เพราะข้าศึกอาจนำเรือเข้ามาถึงกลางเมืองได้ แต่ตามความเป็นจริงแล้วก็ไม่ใช่ของง่าย เพราะชายฝั่งแม่น้ำน่านนั้นสูงมากในฤดูแล้ง แต่ฤดูฝนน้ำก็เชี่ยวกรากยากแก่การที่จะนำเรือเข้ามาทั้งในฤดูแล้งและฤดูฝน แต่ในทางตรงข้ามการมีแม่น้ำผ่ากลางนี้ เป็นสิ่งสะดวกสบายในด้านการคมนาคมมาก อาจจะรวมไปถึงการรบทัพจับศึกที่ต้องเคลื่อนย้ายกำลังด้วย²⁸

ส่วนการติดต่อไปมาของผู้คนในเมืองทั้งสองฝั่งก็คงใช้เรือในการข้ามแม่น้ำ และน่าจะมีการสร้างสะพานข้ามแม่น้ำด้วยในฤดูแล้งที่กระแสน้ำไม่ไหลเชี่ยว เพราะได้ปรากฏหลักฐานว่า ในปี พ.ศ.2318 มีการสร้างสะพานเรียกข้ามแม่น้ำกลางเมืองสามแห่ง²⁹

นอกจากนี้ ในตำราพิไชยสงครามยังปรากฏลักษณะการตั้งค่ายหรือจัดกระบวนทัพแบบมังกรพู่ห้ำข้ามน้ำ ซึ่งเป็นลักษณะการตั้งค่ายคลุมสองฝั่งแม่น้ำ³⁰ บางทีการสร้างฝั่งเมืองพิษณุโลกที่

²⁶ นคร พันธุ์ณรงค์ และรวมศักดิ์ ไชยโกมินทร์, พลตรี, "ข้อเสนอเกี่ยวกับรูปแบบและกำแพงเมืองพิษณุโลก : พิษณุโลกเป็นเมืองออกแดดจริงหรือไม่?", ศิลปวัฒนธรรม, 6(3), 2528, หน้า 42-48.

²⁷ ทิวา ศุภจรรยาและผ่องศรี วนาสิน, "การใช้ภาพโทรมสัผัสศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีจังหวัดพิษณุโลก", ใน อรรถรสน์ โกศลอนันตวงศ์ (บรรณาธิการ), รายงานผลการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ครั้งที่ 2, (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2525), หน้า 101-107.

²⁸ ศรีศักร วัลลิโกดม, ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก "เมืองออกแดด", หน้า 108-109.

²⁹ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), (พระนคร : โอเดียนสโตร์, 2505), หน้า 386.

³⁰ ตำราพิไชยสงคราม ฉบับรัชกาลที่ 1, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2545), หน้า 143 และ 147.

ระบบความคิดเรื่องมีตัวตนและการจัดแบ่งพื้นที่ของเมืองพิษณุโลก

ผู้เขียนมีความเชื่อว่าในช่วงก่อรูปเมืองพิษณุโลกน่าจะมีการเชื่อเรื่องเมืองมีชีวิต ตัวตน และจิตวิญญาณของเมืองกำกับอยู่ ซึ่งผู้อยู่อาศัยอยู่ในเมืองก็จะมีมโนทัศน์แบ่งออกเป็นส่วน “หัว” หรือ “หน้า” “กลาง” หรือ “ท้อง” และ “หาง” หรือ “ตีน” ร่วมกัน ซึ่งสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมตามธรรมชาติ กรณีเมืองเชียงใหม่ซึ่งเป็นศูนย์อำนาจของรัฐล้านนาเป็นตัวอย่างสำคัญและมีหลักฐานอย่างชัดเจนเรื่องคติการมีชีวิต ตัวตน และจิตวิญญาณของเมือง³¹ สำหรับเมืองพิษณุโลกขณะนี้ยังไม่ปรากฏหลักฐานที่แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่ามีคติความเชื่อดังกล่าวในการสร้างเมือง แต่ผู้เขียนได้ตั้งข้อสังเกตในเรื่องนี้ไว้เป็นเบื้องต้น เนื่องจากมีการเรียกชื่อชุมชนที่อยู่ทางทิศเหนือของเมืองว่า “หัวรอ”³² ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการปักไม้หลักรอเพื่อป้องกันตลิ่งฝั่ง แสดงให้เห็นว่าพื้นที่ทางทิศเหนือคือส่วน “หัว” ของเมือง มีพระศรีรัตนมหาธาตุอยู่บริเวณศูนย์กลางของเมือง น่าจะเป็นพื้นที่ “กลาง” เมือง และเป็น “จิตวิญญาณ” ของเมืองด้วย ส่วนบริเวณตะลิ่งแก่งซึ่งเชื่อว่าเป็นที่ประหารนักโทษ³³ อยู่ทางทิศใต้ของตัวเมือง น่าจะเป็นส่วน “หาง” ของเมือง

นอกจากระบบความคิดเรื่องการมีตัวตนของเมืองแล้ว ยังพบว่าในบริเวณเมืองพิษณุโลกได้มีการจัดแบ่งพื้นที่ของเมือง โดยมีพระศรีรัตนมหาธาตุเป็นศูนย์กลางของเมือง มีการสร้างพระราชวังซึ่งเป็นที่อยู่ของผู้ปกครองเมืองที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านตรงข้ามกับพระศรีรัตนมหาธาตุ มีการจัดพื้นที่เฉพาะสำหรับการนำศพออกทิ้งสองฝั่งของเมือง ทั้งนี้เพราะมีข้อห้ามเรื่องการนำศพข้ามแม่น้ำ ทางฝั่งตะวันออกมี “ประตูผี” ซึ่งเป็นประตูสำหรับนำศพออกอยู่ในแนวเดียวกับวัดพระศรีรัตนมหาธาตุ³⁴ (ดูแผนที่เมืองพิษณุโลก พ.ศ.2444 ภายหลังพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ หน้า 34) ส่วนทางฝั่งตะวันตกมีชื่อชุมชนโบราณ “ถนนผีพา” อยู่ทางตะวันตกเฉียงใต้ของเมือง³⁵ ซึ่งน่าจะเป็นชุมชนที่อยู่ในเส้นทางนำศพออกจากเมืองเช่นเดียวกัน

ทางทิศตะวันตกของเมือง ศรีศักร วัลทิโกดมได้สำรวจพบร่องรอยของคันดินและคูน้ำที่ต่อจากคูเมืองด้านตะวันตกออกไปเป็นแนวตรงประมาณ 2 กิโลเมตร ผ่านบริเวณบ้านคลองออกไป

³¹ ดู ศรีสวัสดิ์ อ่องสกุล, ประวัติศาสตร์ล้านนา, (กรุงเทพฯ : อัมรินทร์, 2552), หน้า 137-143.

³² ชีระวัฒน์ แสนคำ, “หัวรอ : ประวัติศาสตร์ภูมินามวิทยาของชุมชนโบราณในเมืองพิษณุโลก”, ใน นพดล อินทันทิม และชีระวัฒน์ แสนคำ (บรรณาธิการ), โปธิญาณธรรมานุสรณ์ : รวมเรื่องประวัติศาสตร์วัดโพธิญาณ ตำบลหัวรอ อำเภอเมืองพิษณุโลก จังหวัดพิษณุโลก, (พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2553), หน้า 77-82.

³³ ตะลิ่งแก่งเป็นค่านามหมายถึง ทางสี่แพร่ง, ต่อมาเลื่อนไปหมายถึงที่สำหรับฆ่านักโทษในสมัยโบราณ ดู ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542, (กรุงเทพฯ : นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์, 2546), หน้า 447.

³⁴ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายเหตุระยะทางไปพิษณุโลก, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2506), หน้า 30.

³⁵ ดู แผนที่เมืองพิษณุโลกในคำราพิไชยสงคราม, ใน เล่มเดิม, หน้า 19.

และหายไปในช่วงเวลา ระหว่างคันดินนี้จะมีแนวคูน้ำตัดขึ้นไปทางเหนือเป็นแนวตั้งฉาก ไปจดกับทางน้ำเก่าใกล้กับบ้านบางสะแกที่แยกออกจากแม่น้ำน่าน ทำให้บริเวณนี้กลายเป็นพื้นที่รูปสี่เหลี่ยม ซึ่งมีลักษณะเดียวกันกับที่พบที่เมืองลพบุรีและเมืองสุโขทัย อาจจะเป็นแหล่งที่สงวนไว้เป็นที่ทำการเกษตรของตัวเมืองได้³⁶ จากผลการสำรวจข้างต้นทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่าบริเวณดังกล่าวอาจจะเป็นพื้นที่ “นาหลวง” สำหรับผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกก็เป็นได้

นอกจากนี้ ทางด้านทิศตะวันออกห่างจากตัวเมืองพิษณุโลกประมาณ 15 กิโลเมตรเป็นที่ตั้งของเขาสมอแครง ซึ่งเป็นภูเขาถูกล้อมรอบๆ และตั้งอยู่โดดๆ ในเขตอำเภอวังทอง จังหวัดพิษณุโลก บนเขาได้มีการสำรวจพบร่องรอยโบราณวัตถุสถานที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา จากการศึกษาพบว่ามีการพบร่องรอยการเข้ามาใช้ประโยชน์ของมนุษย์บนเขาสมอแครงตั้งแต่สมัยทวารวดี³⁷ โดยทำหน้าที่เป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ของเมืองพิษณุโลกและชุมชนในบริเวณใกล้เคียง³⁸ มีการสร้างวัดบนเขาสมอแครงทั้งสิ้น 7 แห่ง³⁹ และมีการสร้างตำนานที่เกี่ยวกับการเสด็จมาของพระพุทธเจ้าด้วย⁴⁰ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าบริเวณเขาสมอแครงเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของเมืองพิษณุโลก

ระบบความคิดเรื่องมีการตัวตนของเมืองและการจัดแบ่งพื้นที่ใช้งานของเมืองพิษณุโลกได้ทำให้เมืองพิษณุโลกมีลักษณะเฉพาะของเมืองที่แตกต่างจากเมืองอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียง ลักษณะเช่นนี้ถือเป็นการสร้างสิทธิธรรมของเมืองพิษณุโลกให้เหนือกว่าเมืองอื่น

2.1.3 การก่อรูปเมืองของเมืองบริวาร

ตำแหน่งที่ตั้งของเมืองพิษณุโลกตั้งอยู่บนเส้นทางควบคุมการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำในกลุ่มแม่น้ำน่านและลุ่มแม่น้ำแควน้อยที่เชื่อมถึงกันในระดับภูมิภาค จึงเป็นอีกปัจจัยสำคัญที่ผลักดันให้เกิดการก่อรูปเมืองขนาดเล็กขึ้นตามลุ่มน้ำสาขาของแม่น้ำน่านและแม่น้ำใกล้เคียงที่เป็นทั้งเส้นทางคมนาคมและเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญ ซึ่งต่อมาเมืองขนาดเล็กที่อยู่ใกล้เคียงกับเมืองพิษณุโลกก็ได้กลายมาเป็นเมืองบริวารหรือเมืองขึ้นของเมืองพิษณุโลก

ก่อนหน้าการเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนเกี่ยวกับเมืองบริวาร แต่ข้อมูลเกี่ยวกับเมืองบริวารปรากฏเด่นชัดภายใต้โครงสร้างการปกครองหัวเมืองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เมืองบริวาร หมายถึง เมืองขนาดเล็กที่ขึ้นกับหัวเมืองใหญ่ เจ้าเมืองมีอำนาจปกครองภายในเมืองตนเอง แต่เวลามีการแต่งตั้งเจ้าเมืองใหม่หรือติดต่อราชการกับศูนย์

³⁶ ศรีศักร วัลลิโภคม, ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองนอกแตก”, หน้า 76.

³⁷ ศรีศักร วัลลิโภคม, เล่มเดิม, หน้า 46.

³⁸ ดุ มุขिता ณรงค์ชัย, “เขาสมอแครง เขาศักดิ์สิทธิ์ในจังหวัดพิษณุโลก”, เมืองโบราณ, 25(3), 2542, หน้า 42-48.

³⁹ หวน พินรุพันธ์, พิษณุโลกของเรา, (พิษณุโลก : วิทยาลัยวิชาการศึกษา พิษณุโลก, 2514), หน้า 141.

⁴⁰ “พระราชพงศาวดารเหนือ”, ใน เล่มเดิม, หน้า 95.

อำนาจรัฐจะต้องได้รับความเห็นชอบหรือยื่นเรื่องผ่านหัวเมืองที่เมืองนั้นขึ้นอยู่ แล้วหัวเมืองนั้นก็จะเป็นผู้ส่งไปยังศูนย์อำนาจรัฐอีกต่อหนึ่ง และเวลาที่ศูนย์อำนาจรัฐต้องการเกณฑ์ไพร่พลหรือส่งสิ่งของต่างๆ จากเมืองขนาดเล็กก็จะมอบหมายให้หัวเมืองเป็นผู้ดำเนินการรวบรวมไพร่พลหรือส่งสิ่งของจากเมืองที่ขึ้นอยู่ แล้วนำมาส่งยังศูนย์อำนาจรัฐ

ในช่วงก่อรูปเมืองพิษณุโลกในราวพุทธศตวรรษที่ 18 นั้น ไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนเกี่ยวกับเมืองบริวารที่ขึ้นกับเมืองพิษณุโลก ข้อมูลเกี่ยวกับเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกได้ปรากฏเป็นครั้งแรกในพระไอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมืองซึ่งตราขึ้นโดยศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เมื่อประมาณปี พ.ศ.1997 ระบุว่า เมืองพิษณุโลกมีเมืองบริวารจำนวน 8 เมือง ได้แก่ เมืองนครไทย เมืองไทยบุรี เมืองศรีภิรมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองชุมขรสำแดง เมืองชุมแสงสงคราม เมืองพิบูลร์ และเมืองพิพัฒ⁴¹ เมืองบริวารทั้ง 8 เมืองนี้น่าจะเป็นผลมาจากการจัดตั้งของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา แต่อย่างไรก็ดี ลักษณะของเมืองบริวารอาจจะพัฒนามาจากโครงสร้างทางการปกครองระดับท้องถิ่นของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยก็เป็นได้

แม้ก่อนหน้าปี พ.ศ.1997 จะไม่ปรากฏหลักฐานชัดเจนเกี่ยวกับเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก แต่ผู้เขียนเชื่อว่าเมืองขนาดเล็กหลายเมืองที่ก่อรูปขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกับเมืองพิษณุโลก ก่อรูปเมืองภายหลังเมืองพิษณุโลก และตั้งอยู่ใกล้เคียงกับเมืองพิษณุโลก น่าจะขึ้นกับเมืองพิษณุโลกมาตั้งแต่ก่อรูปเมืองแล้ว ทั้งนี้ จากการก่อรูปเมืองของเมืองบริวารที่ปรากฏชื่อในภายหลังทั้ง 8 เมืองน่าจะมาจากปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ เนื่องจากแต่ละเมืองอยู่ในบริเวณที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ การขยายตัวทางการค้าเข้าสู่พื้นที่ด้านในเพิ่มมากขึ้นน่าจะเป็นเงื่อนไขที่ทำให้เกิดการก่อรูปเมืองขึ้นในแหล่งทรัพยากรและบริเวณที่เป็นชุมทางขนาดเล็กต่างๆ ซึ่งตั้งอยู่ในเส้นทางคมนาคมที่มีเมืองพิษณุโลกเป็นชุมทางหลัก ด้วยลักษณะความเป็นเมืองใหญ่ที่คุมตำแหน่งชุมทางการค้านี้เอง น่าจะทำให้เมืองพิษณุโลกมีอำนาจเหนือกว่าเมืองขนาดเล็กใกล้เคียง

นอกจากนี้ เมืองพิษณุโลกยังได้สถาปนาพระศรีรัตนมหาธาตุขึ้นกลางเมืองเพื่อแสดงสัญลักษณ์และสิทธิธรรมความเป็นเมืองใหญ่ที่เหนือกว่าเมืองอื่น การนับถือพระศรีรัตนมหาธาตุได้กลายเป็นจุดสำคัญที่ทำให้ผู้คนจากบ้านเมืองต่างๆ เข้ามาเกี่ยวข้องกับเมืองพิษณุโลกมากขึ้น (ดังจะได้กล่าวในหัวข้อต่อไป) จากลักษณะของเส้นทางคมนาคมและความสำคัญของพระศรีรัตนมหาธาตุจึงส่งผลให้เมืองเหล่านั้นกลายเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกในเชิงพฤตินัยไปโดยปริยาย ถึงแม้จะไม่มีมาตรการกฎหมายออกมาบังคับใช้อย่างชัดเจน การก่อรูปเมืองของเมืองบริวาร

⁴¹ “พระไอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมือง ฉบับอยุธยา”, ใน สุภวัณษ์ เกษมศรี, พลตรี หม่อมราชวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับเบรเวียต ฟาน ฟลิต และผลงานคัดสรร พลตรี หม่อมราชวงศ์ สุภวัณษ์ เกษมศรี ๑, (กรุงเทพฯ : สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, 2552), หน้า 103.

ยังสะท้อนให้เห็นถึงจำนวนผู้คนที่ย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตเมืองพิษณุโลกที่เพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ และจำนวนผู้คนที่เดินทางสัญจรไปมาหรือเข้ามาทำการค้าขายในกลุ่มแม่น้ำน่านและลุ่มน้ำสาขา ซึ่งได้ส่งผลให้เกิดการตั้งหลักปักฐานเป็นบ้านเป็นเมืองขึ้นมา

เมืองบริวารทั้ง 8 เมืองในยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจของเมืองพิษณุโลก มีการก่อรูปเมืองในช่วงเวลาที่แตกต่างกัน จากการศึกษาของผู้เขียนพบว่าเมืองบริวารที่อยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำแควน้อย จะก่อรูปเมืองขึ้นก่อนลุ่มน้ำอื่น โดยเฉพาะเมืองนครไทยซึ่งก่อรูปเมืองขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกับเมืองพิษณุโลก เพราะตั้งอยู่ในหุบเขาซึ่งเป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญและเป็นจุดกึ่งกลางของเส้นทางระหว่างบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำโขงกับลุ่มแม่น้ำน่านที่พบหลักฐานว่ามีผู้คนเดินทางไปมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จากนั้นก็มีการก่อรูปเมืองบริวารอื่นๆ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านและลุ่มน้ำยมขึ้นในช่วงเวลาประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 18 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 20 เนื่องจากการขยายตัวของการค้าในภูมิภาคและระหว่างเมืองพิษณุโลกกับหัวเมืองใกล้เคียง

การก่อรูปเมืองของเมืองบริวารในลุ่มแม่น้ำแควน้อย

แม่น้ำแควน้อยซึ่งมีต้นกำเนิดอยู่ในเขตเทือกเขาเพชรบูรณ์ทางทิศตะวันออกของเมืองพิษณุโลก แล้วไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่านที่ทางทิศเหนือของเมืองพิษณุโลก ในพื้นที่ลุ่มแม่น้ำนี้มีเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกเกิดขึ้นในช่วงยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจจำนวน 2 เมือง คือเมืองนครไทยและเมืองไทยบุรี ซึ่งก่อรูปเมืองขึ้นจากปัจจัยทางภูมิศาสตร์และทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นสินค้าสำคัญ

เมืองนครไทย ตั้งอยู่บริเวณที่ตั้งของตัวอำเภอ นครไทย จังหวัดพิษณุโลกในปัจจุบัน ที่ตั้งของเมืองนครไทยเป็นที่ราบลุ่มแม่น้ำแควน้อยในหุบเขาขนาดใหญ่กลางเทือกเขาเพชรบูรณ์ พบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ในบริเวณนี้ราวพุทธศตวรรษที่ 17-18⁴² ดังนั้นจึงมีความเป็นไปได้ว่าเมืองนครไทยน่าจะก่อรูปเมืองขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ด้วย และจากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในบริเวณเมืองนครไทยทำให้เชื่อได้ว่า เมืองนครไทยได้ก่อรูปเมืองขึ้นก่อนเมืองพิษณุโลก แต่ด้วยความที่เป็นเมืองในหุบเขาจึงไม่สามารถสร้างอำนาจและขยายอำนาจไปปกครองเมืองอื่นๆ ในบริเวณใกล้เคียงได้

ภายในหุบเขาบริเวณเมืองนครไทยน่าจะเป็นแหล่งของป่าที่สำคัญ เนื่องจากว่าลักษณะกายภาพของเมืองถูกแวดล้อมไปด้วยป่าไม้และเทือกเขาทุกด้าน และในหุบเขาแห่งนี้ยังมีแหล่งเกลือสินเธาว์อยู่บริเวณหุบเขาลุ่มน้ำเพี้ยในเขตบ้านบ่อโพธิ์ ตำบลบ่อโพธิ์ อำเภอ นครไทย ซึ่งอยู่

⁴² ปราณี แจ่มขุนเทียน, การศึกษาชุมชนโบราณเมืองนครไทย อำเภอ นครไทย จังหวัดพิษณุโลก, (พิษณุโลก : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ สถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม, 2542), หน้า 83.

ทางทิศเหนือของเมืองนครไทย เดิมมีบ่อเกลือมากถึง 32 บ่อ แต่ปัจจุบันสามารถใช้ผลิตเกลือสินเธาว์ได้ 1 บ่อ ชาวบ้านบ่อโพธิ์ยังผลิตเกลือเพื่อบริโภคและจำหน่ายให้ชุมชนใกล้เคียง⁴³ จากการสำรวจของปราณี แจ่มขุนเทียนพบว่า บริเวณผาประตู่เมืองใกล้กับแหล่งเกลือปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์⁴⁴ จึงเป็นไปได้ว่าแหล่งเกลือแห่งนี้ถูกใช้ผลิตเกลือสำหรับบริโภคมาตั้งแต่สมัยดังกล่าวแล้ว

นอกจากนี้ ที่ราบหุบเขาเมืองนครไทยยังเป็นจุดกึ่งกลางเส้นทางคมนาคมระหว่างผู้คนในกลุ่มแม่น้ำโขงกับผู้คนในกลุ่มแม่น้ำน่านด้วย จากลักษณะทางกายภาพและทรัพยากรสำคัญที่พบในหุบเขานี้ น่าจะเป็นปัจจัยสำคัญในการก่อรูปเมืองนครไทย ศรีศักร วัลลิโภดมได้ให้ความเห็นว่า ผู้คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองนครไทยน่าจะมีการสัมพันธ์กับกลุ่มชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และสันนิษฐานว่าเมืองนครไทยก็คือ เมืองราดของพ่อขุนผาเมืองโอรสของพ่อขุนศรีนาวนำถม เนื่องจากเมืองนครไทยมีทั้งโบราณวัตถุสถานที่มีการสืบต่อเนื่องมาแต่ศิลปะสมัยลพบุรี สุโขทัย และอยุธยา และเป็นเมืองสำคัญที่จะเรียกว่าอยู่ในยุคยุทธศาสตร์ที่ควบคุมเส้นทางการคมนาคมและการค้าระหว่างภูมิภาคจากเขตแคว้นสุโขทัย ไปยังแคว้นเวียงจันทน์เวียงคำในลุ่มแม่น้ำโขงอย่างชัดเจน⁴⁵ แต่ยังมีนักวิชาการในจังหวัดพิษณุโลกเชื่อว่าเมืองนครไทยคือ เมืองบางยางของพ่อขุนบางกลางหาวตามข้อสันนิษฐานของขุนวิจิตรมาตราที่เขียนไว้ในหนังสือหลักไทยในปี พ.ศ.2471 และตำนานพระร่วงที่ปรากฏอยู่ในท้องถิ่น⁴⁶ ดังนั้น ข้อสันนิษฐานทั้งสองประเด็นนี้ยังไม่ถือว่าเป็นข้อยุติทางวิชาการ

เมืองนครไทยถือว่าเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกที่มีขนาดใหญ่และมีความสำคัญมากที่สุด เนื่องจากว่าเมืองนครไทยเป็นเมืองที่มีประชากรมาก เป็นฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญ⁴⁷ เป็นเมืองชุมทางการค้าของชุมชนด้านในหุบเขาและอยู่บนเส้นทางที่เชื่อมต่อระหว่างเมืองพิษณุโลกกับบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำโขง

⁴³ ดู ชีระวัฒน์ แสนคำ, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : กรณีบ้านบ่อโพธิ์ อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก”, ใน รายงานประชุมวิชาการ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ครั้งที่ 3, (พิษณุโลก : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2551), หน้า 47-51.

⁴⁴ ปราณี แจ่มขุนเทียน, เล่มเดิม, หน้า 51.

⁴⁵ ดู ศรีศักร วัลลิโภดม, ถิ่นน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองเอกแตก”, หน้า 123-140.

⁴⁶ ดู ปราณี แจ่มขุนเทียน, เล่มเดิม, หน้า 169-172. ; ขวัญทอง สอนศิริ (บรรณาธิการ), พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ (พ่อขุนบางกลางหาว) พระปฐมกษัตริย์ ผู้สร้างชาติไทย, (พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2553), หน้า 1-94.

⁴⁷ ปราณี แจ่มขุนเทียน, “ชุมชนโบราณเมืองนครไทย : การวิจัยและข้อสรุปเบื้องต้น”, ศิลปวัฒนธรรม, 21(7), 2543, หน้า

เมืองไทยบุรี ในปัจจุบันยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับที่ตั้งของเมืองอย่างแน่ชัด เนื่องจากว่าเป็นชื่อที่ไม่ปรากฏสถานที่ในปัจจุบัน แต่จากหลักฐานสมัยหลังพบว่าเมืองไทยบุรีอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำโทกหรือแม่น้ำแควน้อย⁴⁸ และอยู่ระหว่างเมืองเทพบุรีกับเมืองชาติตระการซึ่งเป็นเมืองที่เกิดขึ้นในยุคหลัง (จะกล่าวถึงในบทถัดไป) จึงทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่า ที่ตั้งของเมืองไทยบุรีน่าจะอยู่ใกล้เคียงกับบริเวณที่มีแหล่งเกลือสินเธาว์บ้านนาขามและบ้านน้ำหัก ตำบลบ้านยาง อำเภอวัดโบสถ์ เพราะมีการพบร่องรอยชุมชนโบราณกระจายอยู่เป็นจำนวนมาก⁴⁹ และบริเวณดังกล่าวยังอยู่ใกล้เคียงกับแหล่งถลุงเหล็กด้วย

เมื่อพิจารณาจากหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในบริเวณดังกล่าว ทำให้เชื่อได้ว่าเมืองไทยบุรีก่อรูปเมืองขึ้นภายหลังเมืองพิษณุโลก โดยมีเกลือสินเธาว์และเหล็กเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการก่อรูปเมืองขึ้น นอกจากนี้เมืองไทยบุรียังตั้งอยู่กึ่งกลางเส้นทางระหว่างเมืองนครไทยกับเมืองพิษณุโลก การก่อรูปเมืองคงเริ่มจากชุมชนที่ผลิตเกลือสินเธาว์และถลุงเหล็กแล้วขยายจนเป็นเมืองที่มีเจ้าเมืองเป็นผู้ปกครอง ไปพร้อมกับการขยายตัวของการค้าในภูมิภาคประมาณพุทธศตวรรษที่ 18-19 เมืองไทยบุรีน่าจะเป็นฐานทางเศรษฐกิจที่สำคัญของเมืองพิษณุโลกในยุคนี้

การก่อรูปเมืองของเมืองบริวารในลุ่มแม่น้ำน่าน

ในบริเวณลุ่มแม่น้ำน่านพบว่ามีเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกในช่วงยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจก่อรูปเมืองขึ้นจำนวน 4 เมือง คือ เมืองพิบูลย์ เมืองพิพัฒน์ เมืองศรีภิรมย์และเมืองพรหมพิราม ซึ่งทั้งหมดเป็นเมืองที่อยู่ทางทิศเหนือของเมืองพิษณุโลก

เมืองเหล่านี้จะก่อรูปเมืองขึ้นภายหลังเมืองพิษณุโลกจากเงื่อนไขการขยายตัวของการค้าในภูมิภาคประมาณพุทธศตวรรษที่ 18-19 โดยเมืองพิบูลย์และเมืองพรหมพิรามก่อรูปขึ้นในบริเวณที่ราบลุ่มติดกับลำน้ำสาขาขนาดเล็กของแม่น้ำน่านและใช้เป็นเส้นทางคมนาคมด้วย ทั้งสองเมืองอาจจะเป็นชุมทางการค้าขนาดเล็กที่อยู่ระหว่างชุมชนด้านในกับชุมชนริมแม่น้ำน่าน ส่วนเมืองพิพัฒน์และเมืองศรีภิรมย์ซึ่งน่าจะตั้งอยู่ริมแม่น้ำน่าน อาจก่อรูปเมืองมาจากชุมชนริมน้ำที่เป็นจุดแวะพักของเรือสินค้าและชุมทางการค้าขนาดเล็ก เพราะแม่น้ำน่านเป็นเส้นทางคมนาคมสำคัญที่เชื่อมต่อกับเมืองขนาดใหญ่หลายแห่ง

⁴⁸ ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, (พระนคร : ผ่านฟ้าพิพิธฯ, 2510), หน้า 203.

⁴⁹ สุนิสา มั่นคง, โบราณคดีเขื่อนแควน้อยในพื้นที่โครงการเขื่อนแควน้อย อันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก, (กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2553), หน้า 34.

เมืองพิบูลย์ ได้พบหลักฐานในภายหลังว่ามีการเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น “เมืองปัตตะบูร”⁵⁰ และย้ายที่ตั้งมาอยู่ในเขตตำบลบ้านโคน อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์ประมาณต้นพุทธศตวรรษที่ 24 แต่ก่อนหน้านั้นยังไม่มีการศึกษาว่าเมืองพิบูลย์เคยตั้งอยู่ที่ใด จากการสำรวจของศรีศักร วัลลิโกดม ได้มีการพบร่องรอยชุมชนโบราณที่บ้านนาขาง ตำบลนาขาง อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์ เป็นชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดินและมีเศษโบราณวัตถุอายุราวพุทธศตวรรษที่ 19-21 กระจายอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว⁵¹ จากรายงานการสำรวจของศรีศักร ทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่าชุมชนโบราณที่บ้านนาขางอาจจะเป็นที่ตั้งของเมืองพิบูลย์มาก่อน เนื่องจากพบหลักฐานทางโบราณคดีที่ร่วมสมัยกับเมืองพิบูลย์และตั้งอยู่ใกล้เคียงกับตำแหน่งที่ตั้งของเมืองปัตตะบูรในสมัยหลัง ชุมชนโบราณแห่งนี้ตั้งอยู่บริเวณที่ราบลุ่มติดกับลำน้ำสาขาขนาดเล็กของแม่น้ำน่านและน่าจะใช้เป็นเส้นทางคมนาคมที่เชื่อมกับชุมชนระดับหมู่บ้านที่อยู่ด้านใน ซึ่งเมืองนี้อาจจะก่อรูปเมืองจากการเป็นชุมทางการค้าขนาดเล็กที่อยู่ระหว่างชุมชนด้านในกับชุมชนริมแม่น้ำน่าน

เมืองพิพัฒน์ ปรากฏหลักฐานในการเรียกชื่อเมืองคู่กับเมืองพิบูลย์มาโดยตลอด ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเดิมมันตั้งอยู่บริเวณใด สันนิษฐานว่าคงตั้งอยู่ใกล้เคียงกับเมืองพิบูลย์ แล้วภายหลังก็ถูกย้ายที่ตั้งมาอยู่ในเขตตำบลไร่ฮ้อย อำเภอพิชัย จังหวัดอุตรดิตถ์⁵² เนื่องจากไม่ทราบที่ตั้งของเมืองพิพัฒน์จึงยากที่จะสันนิษฐานว่าเมืองนี้ก่อรูปเมืองมาจากเงื่อนไขใด อาจจะก่อรูปเมืองมาจากชุมชนริมแม่น้ำน่านที่เป็นจุดแวะพักของเรือสินค้าและชุมทางการค้าขนาดเล็กที่อยู่ด้านในทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่านก็เป็นได้

เมืองศรีภิรมย์ ปัจจุบันตั้งอยู่ในเขตบ้านหนองตม ตำบลศรีภิรมย์ อำเภอพรหมพิราม จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งผู้เขียนสันนิษฐานว่าคงไม่ใช่ที่ตั้งของเมืองมาตั้งแต่ยุคแรก คงมีการย้ายมาตั้งในภายหลังราวต้นพุทธศตวรรษที่ 24 นี้เอง จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะสันนิษฐานว่าเมืองศรีภิรมย์เดิมมันตั้งอยู่บริเวณบ้านตลุกเทียม ตำบลตลุกเทียม อำเภอพรหมพิราม⁵³ แต่จากการสำรวจศึกษาของผู้เขียนทำให้ได้ข้อสันนิษฐานเพิ่มเติมว่า เมืองศรีภิรมย์อาจจะเคยตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำน่านในเขตบ้านวังมะค่าน ตำบลศรีภิรมย์มาก่อนก็เป็นได้ เพราะว่าเคยมีการพบโบราณสถานขนาดใหญ่กว่าแห่งอื่นในบริเวณนี้ แต่ต่อมาได้พังทลายลงไปใต้มแม่น้ำน่านหลังการสร้างเขื่อนสิริกิติ์ในเขตอำเภอท่าปลา จังหวัดอุตรดิตถ์⁵⁴ เมื่อพิจารณาจากตำแหน่งที่ตั้งของเมืองศรีภิรมย์แล้ว ผู้เขียนจึง

⁵⁰ สมชาย เดือนเพ็ญ, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองบางขลัง สุโขทัย”, ใน วารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ, 31, (2552), หน้า 85.

⁵¹ ศรีศักร วัลลิโกดม, เล่มเดิม, หน้า 38-39.

⁵² สมชาย เดือนเพ็ญ, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองบางขลัง สุโขทัย”, ใน เล่มเดิม, หน้า 86.

⁵³ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, ประวัติศาสตร์ชุมชนทุ่งสาม, (พิษณุโลก : รัตนสุวรรณการพิมพ์ 3, 2552), หน้า 45.

⁵⁴ นางอุกคิต นกเถื่อน อายุ 60 ปี, สัมภาษณ์วันที่ 6 มีนาคม 2553.

สันนิษฐานเป็นเบื้องต้นว่าเมืองนี้อาจจะก่อรูปเมืองมาจากชุมชนริมแม่น้ำน่านที่เป็นจุดแวะพักของเรือสินค้าและชุมทางการค้าขนาดเล็กที่อยู่ด้านในทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำน่านก็เป็นได้

เมืองพรหมพิราม ปัจจุบันอยู่ที่บ้านกรับพวง อำเภอพรหมพิราม ก่อนหน้านั้นเคยตั้งอยู่ที่บ้านทางไหล ตำบลมะต๋อง อำเภอพรหมพิรามมาก่อน⁵⁵ แต่ก็ไม่ได้เป็นที่ตั้งของเมืองมาตั้งแต่ยุคแรกเริ่มของเมือง จากการสำรวจและศึกษาของผู้เขียนมีความเป็นไปได้ว่า ชุมชนโบราณที่บ้านห้องโพล่ง ตำบลคงปะคำ อำเภอพรหมพิราม อาจจะเป็นที่ตั้งของเมืองพรหมพิรามมาก่อน เพราะเป็นชุมชนโบราณที่มีคูน้ำคันดิน ซากโบราณสถานและเศษโบราณวัตถุอายุราวพุทธศตวรรษที่ 19-21 กระจายอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว⁵⁶

การก่อรูปเมืองของเมืองบิรวารในกลุ่มแม่น้ำยม

ในบริเวณลุ่มแม่น้ำยมพบว่ามีเมืองบิรวารของเมืองพิษณุโลกในช่วงยุคการสร้างเครือข่ายอำนาจก่อรูปเมืองขึ้นจำนวน 2 เมือง คือ เมืองชุมขรสำแดงและเมืองชุมแสงสงคราม ซึ่งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองพิษณุโลก

เมืองชุมขรสำแดงและเมืองชุมแสงสงครามน่าจะก่อรูปเมืองภายหลังเมืองพิษณุโลก ด้วยปัจจัยจากการขยายตัวทางการค้าในภูมิภาคประมาณพุทธศตวรรษที่ 19-20 เนื่องจากที่ตั้งทั้งสองเมืองมีลักษณะความเป็นชุมทางการคมนาคมทางน้ำที่เชื่อมระหว่างเมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลกและบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กับเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัยที่ตั้งอยู่ในลุ่มแม่น้ำยมทางตอนเหนือของเมืองทั้งสอง ซึ่งก็กำลังมีการขยายตัวของชุมชนในช่วงเวลาดังกล่าวด้วย ทั้งสองเมืองนี้คงเป็นชุมทางการค้าขนาดเล็กกลุ่มแม่น้ำยมและเป็นจุดแวะพักเรือสินค้าของพ่อค้าที่เดินทางในระหว่างแม่น้ำยมนี้ด้วย

เมืองชุมขรสำแดง ในปัจจุบันยังไม่มีการศึกษาเกี่ยวกับที่ตั้งของเมืองอย่างแน่ชัด เนื่องจากว่าเป็นชื่อที่ไม่ปรากฏสถานที่ในปัจจุบัน เมื่อพิจารณาจากหลักฐานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องทำให้เชื่อได้ว่าเมืองชุมขรสำแดงน่าจะอยู่เหนือจากเมืองชุมแสงสงครามขึ้นไปตามแนวแม่น้ำยมสายเก่า ซึ่งเรียกว่า “คลองบางแก้ว” ในปัจจุบัน⁵⁷ ผู้เขียนสันนิษฐานว่าเมืองชุมขรสำแดงน่าจะอยู่ใกล้เคียงกับลำคลองสายนี้ มีความเป็นไปได้ว่า ร่องรอยชุมชนโบราณบริเวณบ้านบางแก้ว ในเขตรอยต่อระหว่างอำเภอเมืองพิษณุโลกกับอำเภอบางระกำซึ่งอยู่ใกล้เคียงจุดที่คลองบางแก้วไหลมาบรรจบ

⁵⁵ จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ, เล่มเดิม, หน้า 45.

⁵⁶ ศรีศักร วัลลิโภคม, เล่มเดิม, หน้า 38.

⁵⁷ แม่น้ำยมได้มีการเปลี่ยนทางเดินน้ำประมาณพุทธศตวรรษที่ 21-23 โดยไหลไปทางตะวันตกของแนวแม่น้ำเดิม ทำให้แนวแม่น้ำเดิมต้นเขินเป็นลำคลอง ชาวบ้านเรียกแนวแม่น้ำยมสายเก่าหลายชื่อ เช่น คลองเหมืองช้าง คลองเมม และช่วงที่ไหลมาบรรจบกับแม่น้ำยมสายใหม่เรียกว่า คลองบางแก้ว.

กับแม่น้ำยม และมีเศษภาชนะดินเผากระจายอยู่จำนวนมาก⁵⁸ หรือร่องรอยชุมชนโบราณบริเวณ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา วิทยาเขตพิษณุโลก ตำบลบ้านกร่าง อำเภอเมืองพิษณุโลก ซึ่งมีชื่อเรียกว่า “เมืองพระยายมราช”⁵⁹ มีการพบร่องรอยคูน้ำคันดิน ซากโบราณสถาน และเศษภาชนะดินเผาจำนวนมากกระจายอยู่⁶⁰ แห่งใดแห่งหนึ่งน่าจะเป็นที่ตั้งของเมืองชุมขร-ลำแดง เมืองชุมขรลำแดงคงก่อรูปเมืองจากการเป็นชุมทางการค้าขนาดเล็กในกลุ่มแม่น้ำยมและเป็นจุดแวะพักเรือสินค้าของพ่อค้าที่เดินทางในระหว่างแม่น้ำยมนี้ด้วย

เมืองชุมแสงสงคราม ปรากฏหลักฐานว่าตั้งอยู่บริเวณปากคลองชุมแสง ซึ่งเป็นจุดที่คลองบางแก้วไหลมาบรรจบกับแม่น้ำยม ในเขตตำบลชุมแสงสงคราม อำเภอบางระกำ ปัจจุบันพบว่าเป็นชุมชนโบราณมีการพบร่องรอยคันดิน ซากโบราณสถาน และเศษโบราณวัตถุจำนวนมากกระจายอยู่ในบริเวณใกล้เคียง⁶¹ เมืองชุมแสงสงครามคงก่อรูปเมืองจากการเป็นชุมทางการค้าขนาดเล็กกลุ่มแม่น้ำยมและเป็นจุดแวะพักเรือสินค้าของพ่อค้าที่เดินทางในระหว่างแม่น้ำยมเช่นเดียวกับเมืองชุมขรลำแดง

2.2 การสร้างอำนาจของเมืองพิษณุโลก

ในช่วงก่อรูปเมืองพิษณุโลกประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 นั้น ผู้เขียนได้นำเสนอให้ทราบแล้วว่าเมืองพิษณุโลกอยู่ภายใต้เครือข่ายอำนาจของตระกูลศรีนาวนาถม และหากเชื่อตามแนวคิดของธิดา สาระยาที่จะพบว่าการสร้างอำนาจของเมืองพิษณุโลกในระยะแรกๆ นั้นมีลักษณะเป็นระบบเมืองคู่ คือ เมืองสระหลวงและเมืองสองแคว ซึ่งสันนิษฐานว่าเป็นเมืองที่มีเครือข่ายความสัมพันธ์ทางอำนาจของเมืองใหญ่ในกลุ่มแม่น้ำน่านที่ใกล้เคียงกัน ก่อนที่จะมีการรวมศูนย์อำนาจไว้ที่เมืองสองแควหรือเมืองพิษณุโลกเพียงเมืองเดียว จากนั้นก็มีการขยายอำนาจของเมืองไปยังเมืองขนาดเล็กที่อยู่บริเวณใกล้เคียงให้เข้ามาอยู่ภายใต้การปกครองของเมืองพิษณุโลก

⁵⁸ คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ ในคณะกรรมการอำนวยการจัดงานเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 6 รอบ, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดพิษณุโลก, (กรุงเทพฯ : กุรุสภาลาดพร้าว, 2544), หน้า 89.

⁵⁹ คู ศูนย์วัฒนธรรมมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา เขตพื้นที่พิษณุโลก, (พิษณุโลก : มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลล้านนา เขตพื้นที่พิษณุโลก, ม.ป.ป.), หน้า 11-15.

⁶⁰ ชุมชนโบราณแห่งนี้เคยมีนักวิชาการในท้องถิ่นหลายคนสันนิษฐานว่าเป็นชื่อ “เมืองสระหลวง” คู ปราณี แจ่มขุนเทียน, เล่มเดิม, หน้า 78-81.

⁶¹ ปราณี แจ่มขุนเทียน, แนวทางอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรมเมืองพิษณุโลก, (เชียงใหม่ : ส.ทรัพย์การพิมพ์, 2536), หน้า 105-108.

2.2.1 พระศรีรัตนมหาธาตุกับสัญลักษณ์ความเป็น “นคร”

การสร้างอำนาจของเมืองพิษณุโลกให้มีอำนาจหรือสถานะเหนือกว่าเมืองที่อยู่ใกล้เคียงนั้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกน่าจะมีการสถาปนาหรือสร้างพระศรีรัตนมหาธาตุขึ้นในเมืองพิษณุโลกเพื่อแสดงสถานะความเป็น “นคร” ของเมือง ดังที่ปรากฏในจารึกวัดศรีชุมซึ่งได้เรียกเมืองพิษณุโลกว่า “นครสลวงสองแคว”⁶² เช่นเดียวกับการเรียก “นครสุโขทัย” และ “นครศรีสัชนาลัย” การที่จะเรียกเมืองหนึ่งเมืองใดว่า “นคร” ได้นั้น สุจิตต์ วงษ์เทศ กล่าวว่า นอกเหนือจากเมืองนั้นจะเป็นเมืองที่มีขนาดใหญ่และมีประชากรจำนวนมากแล้ว สิ่งสำคัญที่เมืองระดับ “นคร” จะต้องมียกคือ พระมหาธาตุหรือพระศรีรัตนมหาธาตุประจำเมือง⁶³

ศรีศักร วัลลิโภดม ได้เสนอว่า การสร้างพระศรีรัตนมหาธาตุขึ้นกลางเมืองนั้นได้รับอิทธิพลมาจากคติความเชื่อเรื่องการสร้างปราสาทกลางพระนครในลักษณะที่เป็นเขาพระสุเมรุอันเป็นศูนย์กลางของจักรวาลของเขมรโบราณ แนวคิดเช่นนี้ได้ส่งผ่านขึ้นไปยังเมืองหริภุญไชยและทำให้พระเจ้าอภัยราชาทรงนำมาใช้ในการสร้างพระมหาธาตุขึ้นกลางเมืองก็ได้ คติการสร้างพระบรมธาตุขึ้นเป็นหลักของนครนี้จึงแพร่หลายอยู่ทั่วไปในดินแดนประเทศไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 17-18 ลงมา นครสำคัญๆ ในภาคกลางตั้งแต่ลพบุรี สุพรรณบุรี เพชรบุรีและราชบุรี ล้วนมีการสร้างพระมหาธาตุขึ้นกลางนครทั้งสิ้น วัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลกก็คงเป็นเช่นเดียวกันกับบรรดานครทั้งหลายของกรุงสุโขทัยและของรัฐต่างๆ ที่อยู่ใกล้เคียง⁶⁴

การสร้างพระศรีรัตนมหาธาตุถือว่าเป็นการสถาปนาอำนาจทางศาสนาขึ้นมาควบคู่กับอำนาจทางการปกครองเพื่อสนับสนุนความชอบธรรมในการเป็นผู้ปกครอง⁶⁵ การสร้างพระมหาธาตุกลางเมืองเพื่อให้เป็นศาสนสถานสำคัญของบ้านเมืองแทนการสร้างปราสาทอันเป็นเทวาลัยฝ่ายพราหมณ์-ฮินดูหรือพุทธาลัทธิฝ่ายมหายานที่เผยแพร่ในภูมิภาคนี้มาก่อน ย่อมหมายถึงการเปลี่ยนแปลงคติจากการนับถือพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเป็นนับถือพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท⁶⁶ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้เผยแผ่พุทธศาสนาสั่งสอนประชาชนไปอย่างกว้างขวาง และพุทธศาสนาก็มีส่วนสำคัญในการถือฤกษ์การปกครอง เพราะขยายคำสอนได้อย่างรวดเร็ว มีประสิทธิภาพ และ

⁶² “จารึกวัดศรีชุม”, ใน เล่มเดิม, หน้า 102.

⁶³ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *สุโขทัยไม่ใช่ราชธานีแห่งแรกของไทย*, (กรุงเทพฯ : เจ้าพระยา, 2526), หน้า 103-104.

⁶⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, “ความสำคัญของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลกในทางประวัติศาสตร์และ โบราณคดี”, ใน บุญเทียม แสงศิริ (บรรณาธิการ), *ที่ระลึกทำบุญอายุครบ 6 รอบ พระราชรัตนรังษี*, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2525), หน้า 26-27.

⁶⁵ สำนักศิลปากรที่ 1 ราชบุรี กรมศิลปากร, *วัดมหาธาตุวรวิหาร จังหวัดราชบุรี*, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2552), หน้า 187.

⁶⁶ สุจิตต์ วงษ์เทศ, *กรุงสุโขทัยมาจากไหน?*, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), หน้า 82.



เป็นศาสนาที่มีข้อเรียกร้องจากผู้นับถือน้อยกว่าศาสนาพราหมณ์-ฮินดู จึงทำให้คนหันไปรับพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้ง่ายขึ้น⁶⁷

ดังนั้น การสร้างพระศรีรัตนมหาธาตุจึงเป็นการแสดงออกของความเชื่อพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทที่เหนือกว่าความเชื่อพุทธศาสนาฝ่ายมหายานและศาสนาพราหมณ์-ฮินดู อีกทั้งสถานที่ประดิษฐานพระศรีรัตนมหาธาตุยังเป็นสัญลักษณ์ของความรุ่งเรืองและความมั่งคั่งของชุมชนด้วย⁶⁸

ธิดา สาระยา กล่าวว่า พุทธศาสนามีวัดเป็นตัวแทน ในขณะที่ผู้นำและราชสำนักหมายถึงรัฐ ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและศาสนาเป็นเงื่อนไขอีกส่วนหนึ่งที่ช่วยกำหนดรูปแบบการปกครองของสังคมด้วย เมื่อผู้นำอุปถัมภ์พุทธศาสนา หมายถึงว่า พุทธศาสนาต้องเป็นศาสนาประจำเมืองหรือประจำรัฐ เป็นแหล่งซึ่งผู้นำสามารถดึงเอาอำนาจโน้มน้าวจิตใจประชาชนอันแอบแฝงอยู่ให้ยกย่องนิยมนตน ความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์อำนาจทางการเมืองการปกครองกับวัดจึงทำให้เกิดขึ้นทั้งในทางทฤษฎีและการปฏิบัติ ผู้นำรับผิดชอบที่จะรักษาไว้ซึ่งพระศาสนาให้บริสุทธิ์ผุดผ่อง ในแง่นี้พุทธศาสนาต้องขึ้นอยู่กับผู้นำ ขณะเดียวกันก็เป็นเครื่องยืนยันว่าผู้นำปกครองสอดคล้องกับหลักเกณฑ์ของพุทธศาสนา⁶⁹

การสร้างพระศรีรัตนมหาธาตุขึ้นกลางเมืองพิษณุโลกจึงทำให้พระศรีรัตนมหาธาตุมีสถานะเป็นศูนย์กลางในการประกอบพิธีกรรมที่สำคัญทางพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท กลายเป็นศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านชาวเมืองเข้ามากราบไหว้เป็นประจำ เป็นแหล่งที่จาริกแสวงบุญของผู้คนจากเมืองต่างๆ ที่อยู่ใกล้เคียงได้มาสักการะเพื่อให้เกิดบุญกุศลและความเป็นสิริมงคล⁷⁰ ในขณะเดียวกันเมืองพิษณุโลกก็ได้กลายเป็นศูนย์กลางของจักรวาลตามคติความเชื่อพุทธศาสนา โดยมีบุคคลที่มีความสัมพันธ์กับตระกูลศรีนาวนำนามเป็นผู้นำหรือเป็นศูนย์กลางของอำนาจในทางปฏิบัติ

เมืองหรือชุมชนที่อยู่ใกล้เคียงต่างก็ต้องเดินทางมาสักการะเพราะว่าในเมืองหรือชุมชนเหล่านั้นไม่มีพระศรีรัตนมหาธาตุหรืออาจจะไม่มีอำนาจทางการเมืองและเศรษฐกิจที่เพียงพอต่อการที่จะสร้างพระมหาธาตุขึ้นมาให้ชาวเมืองสักการะ เมื่อใดที่เมืองหรือนครซึ่งมีพระศรีรัตนมหาธาตุประดิษฐานอยู่ได้กำหนดกฎเกณฑ์ในการสักการะหรือจัดงานประเพณี ผู้คนทั้งหลายก็ต้อง

⁶⁷ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “อำนาจทางการเมืองอาณาจักรสุโขทัย”, ใน ประทีป ชุมพล (บรรณาธิการ), รายงานผลสัมมนา สังคโลกได้อ่าวไทยได้อ่าวไทยกับการวินิจฉัยปัญหาเศรษฐกิจการเมืองและสังคมสมัยสุโขทัย, (กรุงเทพฯ : วารสารโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2519), หน้า 13-14.

⁶⁸ ธิดา สาระยา, ประวัติศาสตร์สุโขทัย : พลังคน อำนาจผี บารมีพระ, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2539), หน้า 24.

⁶⁹ ธิดา สาระยา, “ธรรมราชาสมัยสุโขทัย”, ใน รัฐโบราณในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ : กำเนิดและพัฒนาการ, หน้า

⁷⁰ ศรีศักร วัลลิโภคม, ความหมายพระบรมธาตุในอารยธรรมสยามประเทศ, (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2546), หน้า 91.

ปฏิบัติตาม ลักษณะเช่นนี้ได้สร้างสิทธิธรรมทางการเมืองการปกครองให้เมืองพิชญโลกมีอำนาจเหนือกว่าเมืองอื่นๆ ใกล้เคียงในกลุ่มแม่น้ำน่านตอนล่าง และในที่สุดเมืองเหล่านี้ก็ได้กลายมาเป็นเมืองบริวารของเมืองพิชญโลก การเข้ามาเป็นเมืองบริวารของเมืองพิชญโลกในระยะแรกนั้นคงเป็นการยอมรับอำนาจผ่านคติความเชื่อทางพุทธศาสนา แต่ต่อมาเมืองพิชญโลกก็คงอาศัยความเป็นเมืองใหญ่และมีกำลังคนมากในการควบคุมเมืองบริวารให้อยู่ภายใต้อำนาจ

การที่เมืองพิชญโลกมีพระศรีรัตนมหาธาตุเป็นศูนย์กลางของเมืองและมีเมืองบริวารภายใต้การปกครอง แสดงให้เห็นว่า ในช่วงเวลาประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 เมืองพิชญโลกมีสถานะเป็น “นคร” เช่นเดียวกับเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัยซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของตระกูลศรีนาวานำดม

2.2.2 ลักษณะทางการเมืองการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจ

เนื่องจากหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับลักษณะทางการเมืองการปกครอง สังคมและเศรษฐกิจของเมืองพิชญโลกในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 20 โดยตรงไม่ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจน แต่ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างชาวเมืองกับผู้ปกครองน่าจะมีความใกล้ชิดกันเพราะโครงสร้างสังคมยังไม่ซับซ้อน อาจเทียบเคียงได้กับลักษณะสังคมของเมืองสุโขทัยซึ่งอยู่ใกล้เคียงและร่วมสมัยเดียวกัน และมีการทำการค้าแบบเครือข่ายแม่น้ำ ซึ่งมีเมืองบริวารและเมืองใหญ่ต่างๆ ตั้งอยู่

ลักษณะการปกครองและสังคมของเมืองพิชญโลก

การปกครองภายในเมืองพิชญโลกน่าจะใช้ความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญในการปกครองโดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้างพระศรีรัตนมหาธาตุ ชาวเมืองให้ความนับถือเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองว่า เป็น “ขุน” หรือ “พ่อขุน” ต่อมาเรียกว่า “พญา-พระยา”⁷¹ อาจจะทำเทียบเคียงได้กับลักษณะการปกครองและสังคมของเมืองสุโขทัย ผู้เขียนจึงแบ่งกลุ่มคนในเมืองพิชญโลกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ๆ คือ ผู้ปกครองเมือง ไพร่หรือชาวเมือง และพระสงฆ์

ผู้ปกครองเมือง หมายถึง เจ้าเมืองหรือขุน กลุ่มตระกูลเจ้าเมืองและขุนนางซึ่งมีอำนาจและสิทธิเหนือกว่าชาวเมืองทั่วไป แต่ต้องประพฤติตนให้สอดคล้องกับหลักเกณฑ์ของพุทธศาสนา และมีหน้าที่ในการปกป้องคุ้มครองชาวเมืองที่อยู่ในความดูแลของตน อย่างเช่นกรณีพระยาคำแหงพระรามชนช้างกับขุนจิ้งหรือพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ก่อนออกบวชก็เคยชนช้างกับท้าวอิจานมา

⁷¹ ประเสริฐ ฉนกร, “ความรู้พื้นฐานประวัติศาสตร์สุโขทัย”, ใน กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติศาสตร์ไทย : จะเรียนจะสอนกันอย่างไร, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2543), หน้า 127.

ก่อน คังนั้น ผู้ปกครองจึงต้อง “มักเรียนคุณอันพิเศษ อันหนึ่งรู้คุณช่าง อันหนึ่งรู้คุณม้า...อันหนึ่งรู้คุณคือธนูศิลป์ปืนยิงเข้าไปก็ถูกรู้คุณหลายประการ”⁷² และสิ่งที่น่าจะสำคัญอีกอย่างก็คือต้องเรียนรู้วิธีการค้าขายหรือมีขุนนางที่รับผิดชอบหน้าที่ทำการค้าโดยมีผู้ปกครองเป็นผู้ควบคุมดูแลอีกชั้นหนึ่ง⁷³ เพื่อเพิ่มความสมบูรณ์พูนสุขทางด้านเศรษฐกิจ

ในยามปกติชนชั้นผู้ปกครองต้องพยายามปกครองสังคมให้เกิดความสงบสุข ส่งเสริมการประกอบอาชีพและให้เสรีภาพแก่ประชาชนในการดำรงชีพตามความเหมาะสม⁷⁴ ผู้ปกครองเมืองน่าจะได้รับสิ่งของบรรณาการต่างๆ จากเมืองบริวารและประชาชน ได้เงินภาษีจากการผ่านด่านและสินบนจากบรรดาพ่อค้าที่เข้ามาทำการค้าภายในเมืองและเดินทางผ่านด่านไปค้าขายยังเมืองอื่น สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ผู้ปกครองเมืองมีฐานะมั่งคั่งร่ำรวยกว่าพ่อค้าและชาวเมืองทั่วไป

คังนั้น ผู้ปกครองจึงต้องมีคุณสมบัติสำคัญ 3 ประการ ประการแรก ผู้ปกครองเป็นผู้นำทั้งทางโลกและทางธรรม หรือทั้งทางสังคมและศาสนา ประการที่สอง ผู้ปกครองเป็นผู้มีบารมีสามารถสร้างเครือข่ายอำนาจ พันธมิตรและเครือข่ายได้อย่างกว้างขวาง และประการที่สาม ผู้ปกครองเป็นผู้มีบุญญาบารมีที่สามารถติดต่อกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หรืออำนาจเหนือธรรมชาติได้

ชาวเมืองหรือไพร่ ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่มีมากที่สุดในเมือง ในจารึกสุโขทัยเรียกชาวเมืองว่า “ไพร่ฟ้าหน้าใส”⁷⁵ หรือ “ไพร่ฟ้าข้าไทย”⁷⁶ ไพร่เป็นกลุ่มคนที่มีพันธกิจสัมพันธ์กับผู้ปกครอง กล่าวคือ ไพร่ต้องคอยให้ความช่วยเหลือรับใช้และปฏิบัติตามคำสั่งของผู้ปกครอง ในช่วงมีศึกสงครามไพร่ผู้ชายก็จะต้องทำหน้าที่เป็นทหารช่วยผู้ปกครองรบกับศัตรูเพื่อปกป้องบ้านเมืองหรือขยายอาณาเขตของเมือง ในยามปกติไพร่จะเป็นแรงงานในการขุดคลองทำชลประทานและก่อสร้างศาสนสถานต่างๆ ตามคำสั่งของชนชั้นผู้ปกครอง

ไพร่น่าจะสร้างบ้านเรือนแบบง่ายๆ สร้างด้วยไม้หลังคามุงจาก ซึ่งก็พอเห็นเค้าอยู่บ้างในภาพชาดกที่วัดศรีชุม ในเวลาปกติสุขก็จะทำการเพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ทำประมงน้ำจืด ทำอุตสาหกรรมในครัวเรือน รวมทั้งทำการค้าขาย⁷⁷ ซึ่งสันนิษฐานคงเป็นการค้าในระดับแลกเปลี่ยน

⁷² “จารึกวัดศรีชุม”, ใน เล่มเดิม, หน้า 108-109.

⁷³ ดู พิพัฒน์ ไทยอารี, “พระมหากษัตริย์สุโขทัยกับการดูแลกิจกรรมทางเศรษฐกิจ : บริบทของรัฐวิสาหกิจไทยในอดีต”, วารสารสังคมศาสตร์, 36(1), 2548, หน้า 58-84.

⁷⁴ นคร พันธุ์ณรงค์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา, (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2528), หน้า 29-32.

⁷⁵ “จารึกพ่อขุนรามคำแหง”, ใน ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, หน้า 40.

⁷⁶ “จารึกนครชุม”, ใน ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, หน้า 68.

⁷⁷ “จารึกนครชุม”, ใน เล่มเดิม, หน้าเดียวกัน.

ผลผลิตกันเท่านั้น⁷⁸ ในบรรดาชาวเมืองซึ่งสร้างบ้านเรือนรวมกันอยู่เป็นชุมชนระดับหมู่บ้าน ก็น่าจะมีนายบ้านปกครองคนในหมู่บ้านด้วย⁷⁹

พระสงฆ์ หมายถึง ผู้อุปสมบทเป็นพระภิกษุในพุทธศาสนา คนกลุ่มนี้มีหน้าที่ศึกษาคัมภีร์ทางศาสนาให้แตกฉานในอรรถในธรรม และเป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมทางศาสนาด้วย คนกลุ่มนี้มักมีความสัมพันธ์ที่พิเศษกับกลุ่มผู้ปกครอง เพราะผู้ปกครองก็ใช้ศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้างอำนาจของตนเองด้วย นอกจากพระสงฆ์แล้วในเมืองพินธุโลกอาจจะมีนักบวชในศาสนาอื่น เช่น ฤาษีและพราหมณ์ อยู่ภายในเมืองด้วย

พระสงฆ์น่าจะเข้ามามีบทบาทอย่างมากหลังการสถาปนาพระศรีรัตนมหาธาตุ โดยเป็นเครื่องเชื่อมระหว่างเมืองพินธุโลกกับเมืองบริวารและประชาชนที่อยู่ห่างไกล แม้ว่าพระสงฆ์หรือวัดจะเป็นองค์กรสังคมเล็กๆ แต่ก็มีระเบียบแบบแผนค่อนข้างจะแน่นอนบังคับบัญชากันตลอดไป ก็น่าจะมี “ปุครู” ซึ่งเป็นพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่หรืออาจจะมีพระสังฆราชอยู่ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุกลางเมืองพินธุโลกเช่นเดียวกับเมืองสุโขทัย⁸⁰ และนำมามีเจ้าคณะบังคับบัญชากันเป็นลูกโซ่จนถึงวัดเล็กๆ ในระดับหมู่บ้าน ลักษณะเช่นนี้จะเป็นสิ่งที่พระสงฆ์สามารถช่วยในการปกครองได้ เพราะคนส่วนใหญ่ในสังคมมักจะมีใจร่วมกัน⁸¹

พระสงฆ์ในเมืองพินธุโลกน่าจะแบ่งออกเป็นหลายคณะ เนื่องจากว่าในจารึกวัดป่าแดง แผ่นที่ 3 พ.ศ.1849 ได้กล่าวถึงพระสงฆ์ในเมืองสุโขทัยว่ามี 3 คณะ ได้แก่ คณะคามวาสี คณะอรัญวาสีและคณะพระรูป⁸² (สำหรับคณะพระรูป ประเสริฐ ฉ นคร ตั้งข้อสังเกตว่าอาจเป็นคณะสงฆ์ฝ่ายมหายาน⁸³) จึงมีความเป็นไปได้ว่าพระสงฆ์ในเมืองพินธุโลกน่าจะมีความหลายคณะด้วย อย่างน้อยก็อาจจะมีคณะคามวาสีและอรัญวาสี นอกจากนี้ อาจจะมีพระสงฆ์คณะใหม่ที่มาจากลังกาพร้อมกับพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ด้วยก็เป็นได้

การค้าแบบเรือขายแม่น้ำ

ด้วยทำเลที่ตั้งเมืองพินธุโลกอยู่ริมแม่น้ำน่านและอยู่ใกล้กับจุดบรรจบของแม่น้ำแควน้อยกับแม่น้ำน่าน ทำให้การคมนาคมระหว่างเมืองพินธุโลกกับเมืองบริวารและเมืองต่างๆ สามารถ

⁷⁸ ชูศิริ จามรมาน, ประวัติศาสตร์สุโขทัย, (กรุงเทพฯ : ชีรพจน์การพิมพ์, 2526), หน้า 81.

⁷⁹ ชูศิริ จามรมาน, เล่มเดิม, หน้า 84-85.

⁸⁰ “จารึกพ่อขุนรามคำแหง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 45.

⁸¹ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, “อำนาจทางการเมืองอาณาจักรสุโขทัย”, ใน ประทีป ชุมพล (บรรณาธิการ), เล่มเดิม, หน้า 14.

⁸² “จารึกวัดป่าแดง แผ่นที่ 3”, ใน ประชุมจารึก ภาคที่ 8 อารีกสุโขทัย, หน้า 331-332.

⁸³ ประเสริฐ ฉ นคร, ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด : รวมบทนิพนธ์ “เสาหลักทางวิชาการ” ของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ฉ นคร, หน้า 32.

อาศัยการสัญจรทางน้ำและตามที่ราบลุ่มเรียบสองฝั่งลำน้ำติดต่อกันได้ จนเกิดการค้าแบบเครือข่ายแม่น้ำซึ่งมีเส้นทางสำคัญ 4 เส้นทาง⁸⁴ คือ

สายที่ 1 ลุ่มแม่น้ำน่าน จากเมืองพิษณุโลกสามารถเดินทางติดต่อกับเมืองในกลุ่มแม่น้ำน่านได้ทั้งด้านเหนือและด้านใต้ ด้านเหนือสามารถติดต่อกับเมืองพิชัย เมืองทุ่งยั้ง เมืองฝางและเมืองน่าน ตลอดจนบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำโขง (เมืองหลวงพระบางและเมืองปากถาย) ได้ เส้นทางนี้จะผ่านเมืองศรีภริมย์ เมืองพรหมพิราม เมืองพิพัฒน์ และเมืองพิบูลย์ซึ่งเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก เส้นทางนี้น่าจะเป็นทางสำคัญในการขนส่งของป่าจากเมืองตอนบนลงมายังเมืองพิษณุโลก และเป็นเส้นทางที่ขนส่งเกลือสินเธาว์ขึ้นไปค้าขายแลกเปลี่ยนด้วย ส่วนด้านใต้สามารถติดต่อกับเมืองพิจิตรและเมืองนครสวรรค์ ตลอดจนบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้ เส้นทางนี้น่าจะเป็นทางลำเลียงสินค้าจากเมืองพิษณุโลก เช่น ของป่าและเหล็ก ออกไปค้าขายแลกเปลี่ยนยังเมืองท่าชายทะเล

สายที่ 2 ลุ่มแม่น้ำยม เริ่มเส้นทางจากบริเวณใต้เมืองพิษณุโลกโดยมีคลองพิงซึ่งเป็นคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำน่านกับแม่น้ำยมเป็นทางเชื่อม เส้นทางนี้จะผ่านเมืองชุมขุมสรลำแดงและเมืองชุมแสงสงครามซึ่งเป็นเมืองบริวารที่อยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองพิษณุโลก และสามารถติดต่อกับเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัยได้ ผู้เขียนสันนิษฐานว่าสินค้าจากเมืองพิษณุโลกที่ผ่านในเส้นทางนี้น่าจะเป็นเกลือสินเธาว์ซึ่งส่งไปยังเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย และน่าจะมีการนำสินค้าจำพวกเครื่องสังคโลกจากเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัยเข้ามา เนื่องจากว่าเส้นทางนี้เป็นเส้นทางน้ำเพียงทางเดียวที่เชื่อมระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย

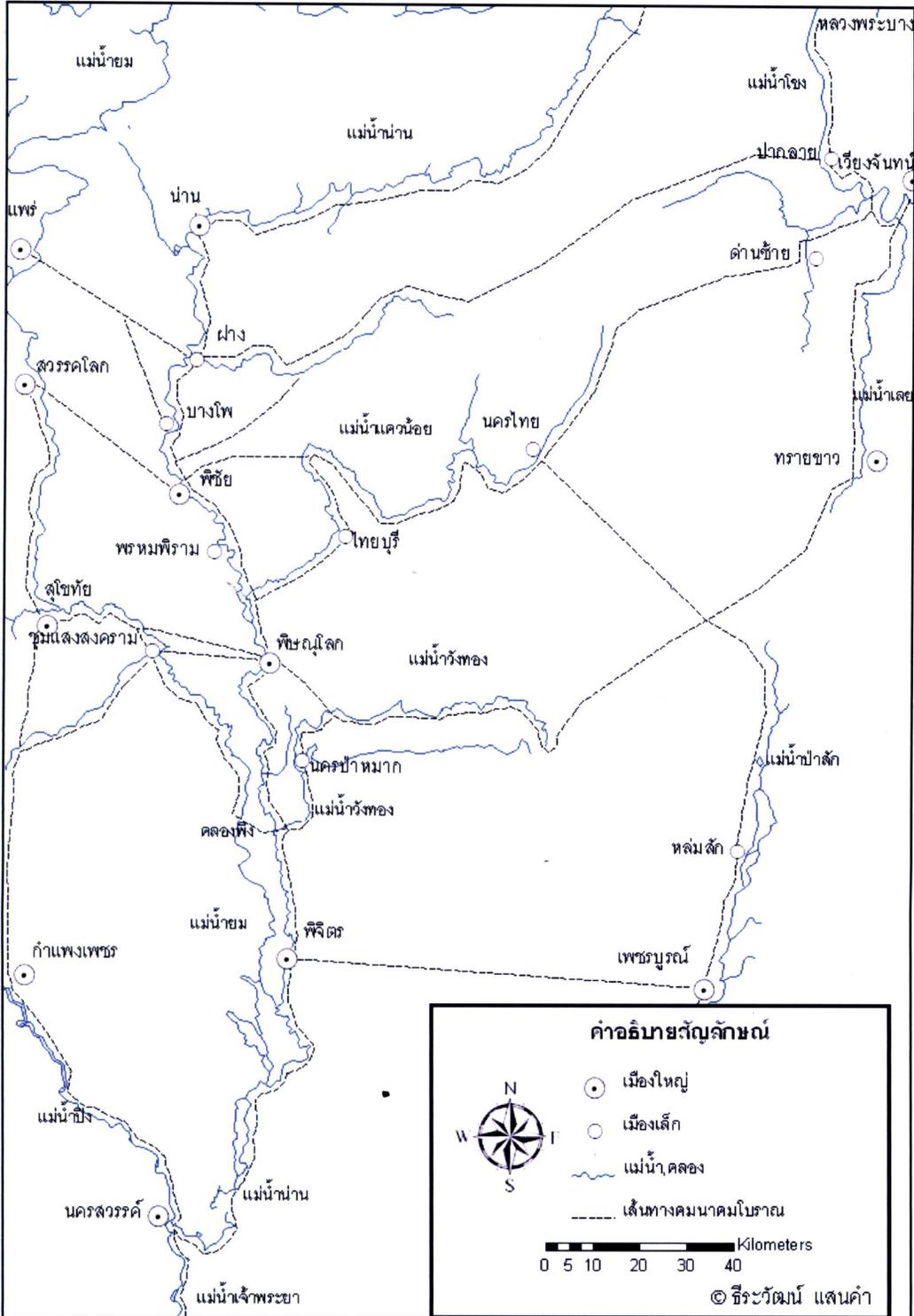
สายที่ 3 ลุ่มแม่น้ำแควน้อย จากบริเวณปากโทกที่อยู่เหนือตัวเมืองพิษณุโลกสามารถผ่านเข้าไปยังเมืองด่านในทางทิศตะวันออกซึ่งเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกอย่างเมืองไทยบุรีและเมืองนครไทยได้ จากเมืองนครไทยยังสามารถเดินบกไปเมืองทรายขาว⁸⁵ ในบริเวณลุ่มแม่น้ำเลยเพื่อติดต่อกับบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำโขง อย่างเช่นเมืองเวียงจันทน์ได้ เส้นทางนี้น่าจะเป็นเส้นทางสำคัญในการขนส่งของป่าจากเมืองบริวารด่านในและจากบ้านเมืองลุ่มแม่น้ำโขงลงมายังเมืองพิษณุโลก และเป็นเส้นทางที่ขนส่งเกลือสินเธาว์ขึ้นไปค้าขายแลกเปลี่ยนในลุ่มแม่น้ำโขงด้วย

สายที่ 4 ลุ่มแม่น้ำวังทองหรือแม่น้ำเจ๊ก เส้นทางนี้เริ่มจากปากน้ำทางทิศใต้เมืองพิษณุโลกสามารถผ่านเข้าไปยังชุมชนด่านในทางทิศตะวันออกของเมืองพิษณุโลกและสามารถเดินบกไป

⁸⁴ จิรากรณ์ สถาปนะวรรณะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง ภูมิศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 66-67.

⁸⁵ เมืองทรายขาวเป็นเมืองโบราณที่สำคัญเมืองหนึ่งของศูนย์อำนวยการรัฐล้านช้าง ตั้งอยู่ในเขตลุ่มแม่น้ำเลยตอนบน บริเวณตำบลทรายขาว อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดเลย ซึ่งอยู่ใกล้กับอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก ดู สุรศักดิ์ ศรีสาอาง, ลำดับกษัตริย์ลาว, (กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2545), หน้า 52-56.

เมืองหล่มสักในบริเวณลุ่มแม่น้ำป่าสักได้ เส้นทางนี้จะเป็นเส้นทางสำคัญในการขนส่งของป่าจากชุมชนด้านในและจากบ้านเมืองลุ่มแม่น้ำป่าสักมายังเมืองพิษณุโลก



ภาพ 2.4 แผนที่แสดงเส้นทางคมนาคมระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองใกล้เคียง

ความพยายามในการสร้างเครือข่ายทางเศรษฐกิจและการเมืองแบบเครือข่ายแม่น้ำได้ทำให้เมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวารมีความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างกันมากขึ้น ในภายหลังเครือข่ายนี้อาจทำให้เมืองพิษณุโลกมีความเข้มแข็งขึ้นและสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางการเมืองกับรัฐอื่นๆ ทั้งที่อยู่ตอนในและที่อยู่ใกล้ทะเลหรือปากแม่น้ำ⁸⁶

เกลือสินเธาว์ เหล็กและของป่า : สินค้าสำคัญของเมืองพิษณุโลกในยุคแรก

เกลือสินเธาว์ เหล็กและของป่าเป็นทรัพยากรสำคัญของเมืองพิษณุโลกที่ต่อมามีการผลิตเพื่อเป็นสินค้าส่งออกไปค้าขายแลกเปลี่ยนกับบ้านเมืองบริเวณใกล้เคียงด้วย

มีการสำรวจพบแหล่งเกลือและชุมชนผลิตเกลือหลายแห่งในเขตบ้านนาขามและบ้านน้ำหัก ตำบลบ้านยาง อำเภอวัดโบสถ์ ซึ่งอยู่ใกล้กับแม่น้ำแควน้อย ศรีศักร วัลลิโกดมและคณะได้สำรวจพบหลักฐานหลายอย่าง เช่น ร่องรอยชุมชนโบราณที่ผลิตเกลือและภาชนะดินเผาที่ค่อนข้างหนาซึ่งใช้สำหรับบรรจุเกลือโดยเฉพาะ ซึ่งแสดงให้เห็นว่าบริเวณนี้เป็นที่ตั้งของชุมชนที่มีการผลิตเกลือโดยเฉพาะ และผลิตมากอยู่ในขั้นเพื่ออุปโภคบริโภคในระดับภูมิภาค⁸⁷ เมื่อพิจารณาจากร่องรอยการตั้งถิ่นฐานและความสามารถในการผลิตเกลือทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานว่าบริเวณแหล่งผลิตเกลือน่าจะเป็นที่ตั้งของเมืองไทยบุรี ซึ่งเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก

นอกจากการพบแหล่งผลิตเกลือที่บ้านนาขามและบ้านน้ำหักแล้ว ยังมีการพบแหล่งเกลือขนาดเล็กอีก 3 แห่ง คือ บริเวณหุบเขาริมฝั่งลำน้ำภาคในเขตบ้านบ่อภาค อำเภอชาติตระการ ชุมชนผลิตเกลือนี้มีการผลิตภาชนะดินเผาทรงกระบอกสำหรับบรรจุเกลือโดยเฉพาะด้วย⁸⁸ บริเวณหุบเขาริมฝั่งลำน้ำเพ็ญในเขตบ้านบ่อโพธิ์ อำเภอนครไทย⁸⁹ ชุมชนผลิตเกลือทั้งสองแห่งนี้อยู่ใกล้กับพื้นที่รอยต่อแดนกับศูนย์อำนาจรัฐล้านช้าง และบริเวณหุบเขาดันน้ำคลองชมภู ในเขตบ้านชมภู อำเภอเนินมะปราง⁹⁰ ซึ่งเป็นพื้นที่รอยต่อกับเมืองเพชรบูรณ์ในกลุ่มแม่น้ำป่าสัก

เกลือเป็นสิ่งจำเป็นต่อการดำรงชีวิตและเป็นของหายาก เพราะเป็นทรัพยากรที่ไม่มีในทุกท้องถิ่น จึงเป็นสินค้าแลกเปลี่ยนหรือซื้อขายส่งออกไปนอกแหล่งผลิตได้ไกลๆ การมีแหล่งผลิตเกลือเป็นของเมืองเองทำให้เมืองพิษณุโลกมีความสมบูรณ์ในตัวเอง คือไม่ต้องซื้อเกลือจากเมืองอื่น

⁸⁶ ศรีศักร วัลลิโกดม, “การค้าโบราณ”, เมืองโบราณ, 10(2), 2527, หน้า 5.

⁸⁷ ศรีศักร วัลลิโกดม, ถิ่นน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองเอกแตก”, หน้า 187-189.

⁸⁸ ปราณี แจ่มขุนเทียน, เล่มเดิม, หน้า 118-121.

⁸⁹ คู ธีระวัฒน์ แสนคำ, “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น : กรณีบ้านบ่อโพธิ์ อำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก”, ใน รายงานประชุมวิชาการ สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ครั้งที่ 3, (พิษณุโลก : สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2551), หน้า 42-51.

⁹⁰ สุนิสา มั่นคง, เล่มเดิม, หน้า 50.

ในขณะที่เดียวกันก็อาจส่งเกลือไปขายหรือแลกเปลี่ยนตามบ้านเมืองใกล้เคียงได้⁹¹ เช่น เมืองสุโขทัย ศรีสัชนาลัย พิษัฒ พังงัฒ พิจิตร นครไทย หล่มสัก ค่านซ้าย ทรายขาว และอาจข้ามแม่น้ำโขงไปถึงดินแดนฝั่งเมืองเวียงจันทน์⁹² แหล่งผลิตเกลือที่บ้านนาขามยังมีการขุดพบเปลือกหอยเบี้ยซึ่งน่าจะถูกนำเข้ามาใช้แลกเปลี่ยนเป็นเงินตราซื้อขายเกลือด้วย⁹³

ส่วนเหล็กนั้นมีการสำรวจพบแหล่งถลุงเหล็กโบราณและร่องรอยชุมชนโบราณใกล้เคียง แหล่งถลุงเหล็กอยู่หลายแห่งกระจายอยู่ในลุ่มแม่น้ำแควน้อยและลุ่มแม่น้ำวังทองเขตอำเภอวัดโบสถ์ พรหมพิรามและวังทอง ซึ่งเป็นพื้นที่ด้านในทางทิศตะวันออกของเมืองพิษณุโลก

ในเขตลุ่มแม่น้ำแควน้อยมีการพบแหล่งถลุงเหล็กจำนวน 6 แห่ง ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ่อแร่ 1, แหล่งโบราณคดีบ่อแร่ 2, แหล่งโบราณคดีสระหลวง, แหล่งโบราณคดีไร่ยายเพียร-สามแยกกระบัง, แหล่งโบราณคดีห้วยลาด และแหล่งโบราณคดีไร่นายด้ว คลดา ส่วนในเขตลุ่มแม่น้ำวังทองมีการพบแหล่งถลุงเหล็กจำนวน 1 แห่ง ได้แก่ แหล่งโบราณคดีเนินหนองเสือ⁹⁴

จากการสำรวจและขุดค้นของนักโบราณคดีพบว่า แหล่งโบราณคดีเหล่านี้เป็นที่ตั้งของชุมชนถลุงเหล็ก เนื่องจากได้มีการพบชิ้นส่วนของก้อนแร่ที่ยังไม่ผ่านการถลุงและตะกรันโลหะกระจายอยู่บนพื้นดินและในชั้นดินปะปนกับเศษภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาบ้านตาปะขาวหายเมืองพิษณุโลก และแหล่งเตาบ้านเกาะน้อย เมืองศรีสัชนาลัย ผลการขุดค้นโบราณคดีบ่อแร่ 1 ได้พบตะกรันโลหะที่เหลือจากการถลุงแทรกอยู่ในชั้นดินบริเวณหลุมขุดค้นปริมาณมาก แสดงถึงความหนาแน่นของการถลุงเหล็กในแหล่งโบราณคดีนี้ได้เป็นอย่างดี นักโบราณคดีได้กำหนดอายุแหล่งโบราณคดีนี้จากเศษภาชนะดินเผาที่พบ ซึ่งกำหนดอายุของแหล่งโบราณคดีได้ราวพุทธศตวรรษที่ 19-20⁹⁵

เหล็กที่ถลุงได้จากแหล่งโบราณคดีเหล่านี้ส่วนหนึ่งน่าจะนำมาใช้ประโยชน์ในเมือง เช่น ผลิตอาวุธ ผลิตเครื่องมือทางการเกษตร เป็นส่วนผสมในการหล่อพระพุทธรูป และเป็นวัสดุในการสร้างอาคารบ้านเรือน นอกจากนี้คงมีการส่งออกไปค้าขายแลกเปลี่ยนกับเมืองต่างๆ ใกล้เคียงรวมทั้งเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาคด้วย

⁹¹ ศรีศักร วัลลิโกดม, ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิษณุโลก “เมืองเอกแตก”, หน้า 177.

⁹² จิราภรณ์ ตปปนะวรารณะ, “ประวัติศาสตร์เมืองชุมทาง กรมศึกษาเมืองพิษณุโลก”, ใน เล่มเดิม, หน้า 63-64.

⁹³ สุนิสา มั่นคง, เล่มเดิม, หน้า 80

⁹⁴ ดู บริษัท นอร์ทเทิร์นชัน (1935), รายงานเบื้องต้นการสำรวจและการขุดค้นแหล่งโบราณคดีในพื้นที่โครงการเขื่อนแควน้อยอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก ปีงบประมาณ 2546, (กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2546), หน้า 30-38, 143-146, 412-415.

⁹⁵ สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, รายงานเบื้องต้นการขุดค้นแหล่งโบราณคดีในพื้นที่ดำเนินงานโครงการเขื่อนแควน้อยอันเนื่องมาจากพระราชดำริ อำเภอวัดโบสถ์ จังหวัดพิษณุโลก, (กรุงเทพฯ : สำนักโบราณคดี กรมศิลปากร, 2548), หน้า 75.

ส่วนของป่านั้น บริเวณเมืองพิษณุโลกเป็นแหล่งสินค้าของป่าที่สำคัญแห่งหนึ่งในภูมิภาคของป่าไม่ว่าจะเป็นไม้ฝาง งาช้าง หนังกวาง เขากวางและนอแรด คงหาได้ไม่ยากในป่าเมืองพิษณุโลก โดยเฉพาะอย่างยิ่งป่าทางด้านตะวันออกของเมืองที่เชื่อมต่อกับเทือกเขาเพชรบูรณ์ผืนป่าขนาดใหญ่ สินค้าของป่าต่างๆ จากเมืองพิษณุโลกคงถูกรวบรวมไปขายให้กับพ่อค้าจีนที่เข้ามาทำการค้าที่เมืองโกสุมพิสัยแม่น้ำเจ้าพระยาอีกทอดหนึ่ง ในช่วงนี้ไม่ค่อยปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับการค้าของป่าของเมืองพิษณุโลกเท่าใดนัก แต่จะปรากฏอย่างเด่นชัดในช่วงพุทธศตวรรษที่ 22-23 ซึ่งจะได้นำเสนอให้ทราบในบทต่อไป

จากการศึกษาพบว่า แหล่งที่มาของสินค้าต่างๆ ทั้งเกลือสินเธาว์ เหล็กและของป่าจะอยู่ในเขตเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก วิธีการที่ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกจะได้สินค้าเหล่านี้มาในเบื้องต้นจะต้องมีความสัมพันธ์อันดีทางการเมืองการปกครองระหว่างกันในระดับหนึ่ง แต่สิ่งสำคัญที่ทำให้ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกได้สินค้าเหล่านี้มาก็คือ เมืองพิษณุโลกเป็นชุมทางคมนาคมที่เมืองบริวารต่างๆ จำเป็นที่จะต้องขนส่งสินค้าออกมาขังเมืองพิษณุโลกเพื่อแลกเปลี่ยนกับพ่อค้าจากเมืองอื่น ทำให้เป็นการนำสินค้าต่างๆ มารวมกันที่เมืองพิษณุโลกไปโดยปริยาย การได้สินค้ามาจากเมืองบริวารนั้นคงต้องมีข้อแลกเปลี่ยนอย่างใดอย่างหนึ่งระหว่างเจ้าเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบริวาร เช่น การคุ้มครองจากการรุกรานของเมืองอื่น การสนับสนุนหรืออุปถัมภ์การสร้างศาสนสถานในเมือง และการให้สิทธิในการปกครองเมืองโดยที่เจ้าเมืองพิษณุโลกไม่เข้าไปยุ่งเกี่ยว เป็นต้น

ลักษณะความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเช่นนี้ ได้ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกกับเจ้าเมืองบริวารซึ่ง “*มาถือเป็นขุนยี่ขุนนาง*”⁹⁶ ยอมรับอำนาจและเข้ามาพึ่งพาอาศัยสร้างความสัมพันธ์นอกเหนือจากด้านความเชื่อทางพุทธศาสนา ในขณะที่เดียวกันก็ทำให้เมืองพิษณุโลกขยายอำนาจด้านการเมืองการปกครองเข้าไปยังเมืองบริวารมากขึ้นด้วย

การพบแหล่งเกลือสินเธาว์ แหล่งถลุงแร่เหล็กและแหล่งของป่าในบริเวณเมืองพิษณุโลก สะท้อนให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกว่าเป็นเมืองที่มีทรัพยากรสำคัญในความดูแล จึงทำให้มีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานจำนวนมากและมีกองกำลังที่เข้มแข็ง เกลือสินเธาว์ใช้ในการดำรงชีวิต เหล็กสามารถที่จะใช้ประโยชน์ได้อย่างมหาศาลในการสร้างอำนาจและทำสงครามขยายดินแดนตามแนวคิดจักรพรรดิราช ของปาก็เป็นสินค้าสำคัญที่พ่อค้าจีนต้องการ ดังนั้น เกลือสินเธาว์ เหล็กและของป่าจึงอาจเป็นปัจจัยสำคัญอีกปัจจัยหนึ่งที่ศูนย์อำนาจรัฐ ใกล้เคียงพยายามขยายอำนาจเข้ามาขังเมืองพิษณุโลก

⁹⁶ “จารึกวัดศรีชุม”, ใน เล่มเดิม, หน้า 103.

2.3 การรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกจากการขยายเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียง (พุทธศตวรรษที่ 19 - พ.ศ.2031)

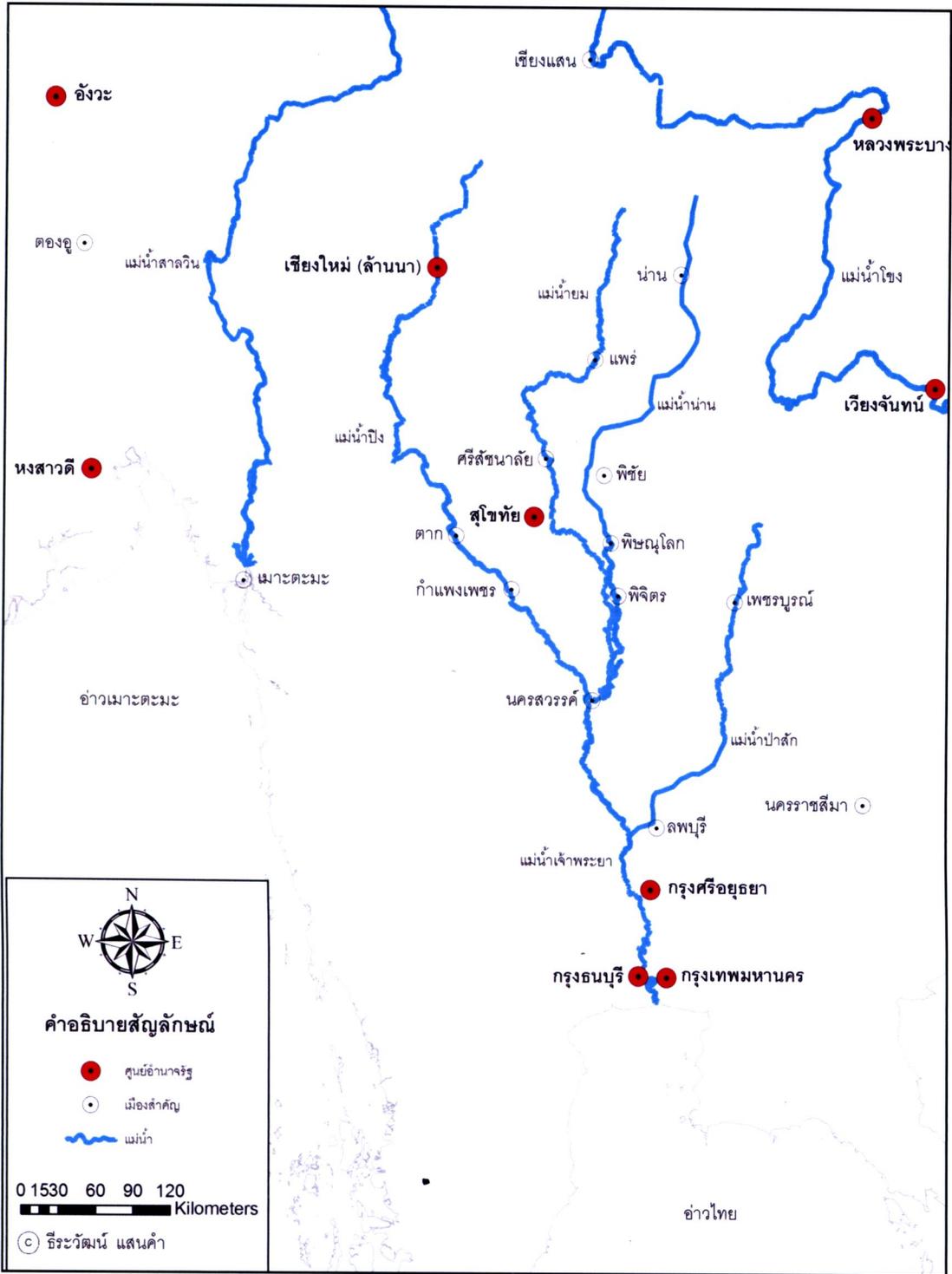
ประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 18 สันนิษฐานว่าได้เกิดความขัดแย้งในเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย ขอมสภาคโกลญดำพงได้ยึดเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย ทำให้พ่อขุนผาเมือง โอรสของพ่อขุนศรีนาวนำถม และพ่อขุนบางกลางหาวได้ร่วมกันขับไล่กองทัพของขอมสภาคโกลญดำพงแล้วสถาปนาพ่อขุนบางกลางหาวเป็นพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ครองเมืองสุโขทัยและศรีสัชนาลัย⁹⁷ ภายหลังกวีชากรได้เรียกตระกูลหรือราชวงศ์ที่สืบเชื้อสายจากพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ว่า “ราชวงศ์พระร่วง” พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ได้ขยายเขตอำนาจให้กว้างขวางขึ้นเมืองสุโขทัยจึงมีสถานะเป็นศูนย์กลางอำนาจของรัฐ ซึ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ชาติไทยถือว่าเป็นราชธานีหรือศูนย์อำนาจรัฐไทยแห่งแรก

ต่อมาปลายพุทธศตวรรษที่ 19 ก็ได้เกิดศูนย์อำนาจรัฐเพิ่มขึ้นอีกแห่งหนึ่งในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา นามว่า “กรุงศรีอยุธยา” ซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณเมืองอโยธยาเดิม ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเกิดจากการเครือข่ายอำนาจทางการเมืองของเมืองใหญ่ในลุ่มแม่น้ำภาคกลาง ได้แก่ เมืองละโว้ เมืองอโยธยา เมืองสุพรรณภูมิและแพรกศรีราชา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ซึ่งเป็นพระมหากษัตริย์แห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาพระองค์แรกได้มีพระราโชบายในการขยายดินแดนขึ้นมาทางตอนเหนือซึ่งเป็นอาณาเขตของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัย เมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นเมืองใหญ่มีประชากรจำนวนมากและทรัพยากรสำคัญ จึงเป็นเป้าหมายที่ทั้งสองศูนย์อำนาจรัฐต่างก็ปรารถนาจะเข้ายึดครองไว้ได้อำนาจของตน

2.3.1 มูลเหตุการขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียง

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 ถือได้ว่าเมืองพิษณุโลกซึ่งมีสถานะเป็น “นคร” อยู่ภายใต้เครือข่ายอำนาจการปกครองของตระกูลศรีนาวนำถม แต่ต่อมาในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 ศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงอย่างเมืองสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา ต่างก็มีความพยายามที่จะขยายอำนาจเข้ายึดครองเมืองพิษณุโลก เพื่อเสริมความมั่นคงให้แก่รัฐของตน ในขณะที่เมืองพิษณุโลกเองก็มีการปรับความสัมพันธ์กับศูนย์อำนาจรัฐที่เข้ามา และพร้อมที่จะกลายเป็นรัฐท้องถิ่นที่ซ้อนอยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐที่ใหญ่กว่าเพื่อรักษาเสถียรภาพของเมืองได้เช่นเดียวกัน

⁹⁷ ดู “จารึกวัดศรีชุม”, ใน เล่มเดิม, หน้า 104-105.



ภาพ 2.5 แผนที่แสดงตำแหน่งที่ตั้งของศูนย์อานาจรฐและเมืองสำคัญใกล้เคียงกับเมืองพิษณุโลก

การขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัย

ช่วงระยะแรกราชวงศ์พระร่วงแห่งศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยน่าจะมีความสัมพันธ์อันดีต่อกันกับตระกูลศรีนาวนำถมซึ่งเป็นกลุ่มอำนาจในท้องถิ่นมาแต่เดิม ส่วนหนึ่งสันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากความสัมพันธ์เชิงเครือญาติด้วย แต่ต่อมาพอถึงรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงซึ่งเป็นพระราชโอรสของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์และเป็นพระมหากษัตริย์องค์ที่ 3 ของราชวงศ์พระร่วง พระองค์ได้มีความพยายามที่จะขยายอาณาเขตให้กว้างขวางขึ้นไปทุกทิศทาง รวมทั้งขยายอำนาจมาทางเมืองพิษณุโลกด้วย

ในจารึกพ่อขุนรามคำแหงด้านที่ 4 ซึ่งจารึกขึ้นใน พ.ศ.1835 ระบุว่า พ่อขุนรามคำแหง “หากคนจักเสมอมิได้ อาจปราบฝูงข้าเล็ก มีเมืองกว้างขวางหลาย ปราบเบื้องตะวันออก รอดสรลงสองแคว ลุมบาจาย สคา เท้าฝั่งของเถิงเวียงจันทน์เวียงคำเป็นที่แล้ว”⁹⁸ เป็นหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่าพ่อขุนรามคำแหงได้ขยายอำนาจมาปกครองเมืองพิษณุโลก (ในจารึกเรียกว่า “สรลงสองแคว”)

การขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยในรัชสมัยพ่อขุนรามคำแหงนั้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นความพยายามของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยในการเปิดเส้นทางการค้าสู่ลุ่มแม่น้ำโขงทางด้านเมืองเวียงจันทน์-เวียงคำ นอกจากนี้ ยังมีความเป็นไปได้ว่าศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยต้องการทรัพยากรบางอย่างจากเมืองพิษณุโลกโดยเฉพาะเกลือสินเธาว์ เกลือเป็นเครื่องถนอมอาหารสำคัญที่ใช้ในการดำรงชีวิตของผู้คนในอดีต ความต้องการเกลือจึงน่าจะอีกสาเหตุที่ทำให้พ่อขุนรามคำแหงนำกำลังเข้ามาปราบเพื่อต้องการให้เจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งน่าจะเป็นเครือข่ายกลุ่มตระกูลศรีนาวนำถมยอมรับอำนาจและส่งเกลือไปเป็นบรรณาการ

หลังจากรัชกาลพ่อขุนรามคำแหงไปแล้ว ศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยได้พยายามขยายอำนาจเข้ามาในเมืองพิษณุโลกมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระมหาธรรมราชาที่ 1 (พญาลิไท) ซึ่งจะเรียกต่อไปในวิธานิพนธ์นี้ว่า พระมหาธรรมราชาลิไท

ในจารึกเขาสุมณภูด้านที่ 3 ซึ่งจารึกขึ้นใน พ.ศ.1911 ระบุว่า พระมหาธรรมราชาลิไทเอาพลไปปราบบ้านเมืองทางด้านตะวันออกของเมืองสุโขทัยจนถึงพระสัก⁹⁹ ได้สิ้น แล้วพระองค์จึงไปประทับในเมืองสองแคว บุพระมหาธาตุ ปลูกพระศรีมหาโพธิ์ แล้วยกพนักจากเมืองสองแควมาถึงเมืองสุโขทัย¹⁰⁰ และมีข้อความระบุในจารึกด้านที่ 4 ว่า พระองค์ประทับที่เมืองสองแควได้ 7 ปีจึงนำพลที่มีทั้งชาวสรลงสองแคว เมืองปากยม เมืองพระบาง เมืองซากังราว เมืองสุพรรณภาว เมือง

⁹⁸ “จารึกพ่อขุนรามคำแหง”, ใน เล่มเดิม, หน้า 51.

⁹⁹ สันนิษฐานว่าหมายถึงบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนบน เช่น เมืองเพชรบูรณ์ เป็นต้น

¹⁰⁰ “จารึกเขาสุมณภู”, ใน ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, หน้า 96.

นครพระชุม เมืองพาน เมืองราด เมืองสะก้าและเมืองลุมบาจา ซึ่ง เป็นเมืองบริวารมาสังกัดการ พระพุทธบาทที่พระองค์ประดิษฐานไว้เหนือจอมเขาสุมนภูฏ (เขาพระบาทใหญ่) ในเขตเมือง สุโขทัย¹⁰¹

ส่วนในเอกสารล้านนาอย่างหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ซึ่งแต่งขึ้นโดยพระรัตนปัญญาเถร ชาวเชียงใหม่เมื่อปี พ.ศ.2060 ได้ระบุว่า เมืองชัยนาท (ชื่อเมืองพิษณุโลกอีกชื่อหนึ่ง¹⁰²) เกิด ทุพภิกขภัย พระเจ้ารามาริบัติแห่งเมืองอโยชนปุระ (อโยธยา) แคว้นกัมโพช (น่าจะเป็นละโว้- ลพบุรี) ทรงยึดเมืองชัยนาทได้โดยทำทีเป็นว่าเอาข้าวมาขาย ครั้นยึดได้แล้ว ทรงตั้งมหาอำมาตย์ ของพระองค์ชื่อว่า วัดติเคช (ขุนหลวงพ่องั่ว) ซึ่งครองเมืองสุวรรณภูมิ (สุพรรณบุรี) ให้มาครอง เมืองชัยนาท ส่วนพระองค์เสด็จกลับไปอโยชนปุระ ต่อแต่นั้นมาพระเจ้าธรรมราชา (พระมหา- ธรรมราชาลิไท) ก็ส่งราชบรรณาการเป็นอันมากไปถวายพระเจ้ารามาริบัติ ทูลขอเมืองชัยนาทนั้น คืน ฝ่ายพระเจ้ารามาริบัติก็ทรงประทานเมืองคืนแก่พระเจ้าธรรมราชา วัดติเคชอำมาตย์ก็กลับไป เมืองสุวรรณภูมิอีก พระเจ้าธรรมราชา ครั้นได้เมืองชัยนาทคืนแล้ว ทรงตั้งพระมหาเทวีผู้เป็นพระ กนิษฐาของพระองค์ให้ครองราชสมบัติในเมืองสุโขทัย ทรงตั้งอำมาตย์ชื่อ ติปัญญา ให้ครองราช- สมบัติในเมืองกำแพงเพชร ส่วนพระองค์อัญเชิญพระสีหลปฎิมา (พระพุทธสิหิงค์) ไปบูชาที่เมือง ชัยนาท¹⁰³

การเสด็จมาประทับที่เมืองสองแควของพระมหาธรรมราชาลิไทตามที่ระบุไว้ในจารึกเขา สุมนภูฏ ประเสริฐ ฦ นคร สันนิษฐานว่า เนื่องจากพระองค์ได้เมืองแควแม่น้ำป่าสักและเมืองใน ลุ่มแม่น้ำน่านได้ จึงได้เสด็จไปประทับอยู่ ณ เมืองสองแควหรือเมืองพิษณุโลกถึง 7 ปี ได้สร้าง เหมืองตั้งแต่เมืองสองแควมาถึงเมืองสุโขทัย เหมืองนี้นอกจากจะใช้ในการชลประทาน เลี้ยงปลา ให้พลเมืองจับกินแล้วก็จะใช้เป็นถนนยุทธศาสตร์แบบถนนพระร่วงด้วย¹⁰⁴

แต่เมื่อพิจารณาพร้อมกับหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์แล้ว ข้อความในจารึกก็มีความขัดแย้งกับ ข้อความในหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ซึ่งระบุว่า พระมหาธรรมราชาลิไทต้องมาครองเมือง

¹⁰¹ “จารึกเขาสุมนภูฏ”, ใน เล่มเดิม, หน้า 97.

¹⁰² ชื่อเมืองชัยนาทได้ปรากฏการเรียกในหลักฐานประวัติศาสตร์ที่ทำขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 20-21 หลายชิ้น นักวิชาการเชื่อว่า เมืองชัยนาทหมายถึงเมืองพิษณุโลก ดู ประเสริฐ ฦ นคร, ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด : รวมบทนิพนธ์ “เสาหลักทาง วิชาการ” ของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ฦ นคร, หน้า 94-106.

¹⁰³ พระรัตนปัญญาเถร, แสง มนวิฑูร, ร.ค.ท. (แปล), ชินกาลมาลีปกรณ์, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนาง ทองคำ สุวรรณิชกุล, 2515), หน้า 114-115.

¹⁰⁴ ประเสริฐ ฦ นคร, ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด : รวมบทนิพนธ์ “เสาหลักทางวิชาการ” ของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ฦ นคร, หน้า 100.

พิษณุโลกเพราะเมืองพิษณุโลกเกิดทุกข์ภัยแล้วถูกสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) มา ยึดครอง

เมื่อพิจารณาจากหลักฐานทั้งสองประเภท ผู้เขียนมีความเห็นว่า จารึกเขาสุมณภูมิมีความ น่าเชื่อถือกว่าหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ เนื่องจากว่าจารึกเป็นหลักฐานร่วมสมัยที่สร้างขึ้นในสมัย พระมหาธรรมราชาลิไท ส่วนหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์แต่งขึ้นหลังเหตุการณ์รื้อกว่าปีและแต่ง ขึ้นโดยพระสงฆ์ชาวล้านนาซึ่งไม่ใช่ชาวสุโขทัย ชาวพิษณุโลก หรือชาวอยุธยาเลย ดังนั้นจึงต้อง อาศัยการวิเคราะห์ตีความจารึกเขาสุมณภูมิร่วมกับหนังสือชินกาลมาลีปกรณ์ด้วย เพื่อเป็นการ ประติดประต่อเหตุการณ์

เป็นที่น่าสังเกตว่า การที่พระมหาธรรมราชาลิไทสามารถปราบบ้านเมืองทางด้าน ตะวันออกได้มากมาย แล้วเหตุใดพระองค์จึงต้องประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ทั้งที่ขณะนั้นเมือง สุโขทัยมีสถานะเป็นศูนย์กลางรัฐ การจะอธิบายว่าพระองค์มาประทับเพื่อใช้เมืองพิษณุโลกเป็น ฐานกำลังในการปราบบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำป่าสักก็ไม่น่าจะเป็นความจริง เพราะว่าพระองค์ปราบ บ้านเมืองเหล่านั้นได้ก่อนแล้วจึงมาประทับที่เมืองพิษณุโลกในภายหลัง

ผู้เขียนสันนิษฐานว่า เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองยุทธศาสตร์สำคัญที่ต่อแดนกับศูนย์กลางรัฐ กรุงศรีอยุธยา การเสด็จมาประทับของพระมหาธรรมราชาลิไทอาจจะเป็นการมารักษาเมือง พิษณุโลกไม่ให้กองทัพกรุงศรีอยุธยาเข้ายึดครองและใช้เป็นฐานกำลังในการโจมตีเมืองสุโขทัย และอีกสาเหตุคือ ศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยอาจต้องการทรัพยากรอย่างเกลือและเหล็กซึ่งมีแหล่งผลิต ในเมืองพิษณุโลกส่งไปยังเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัยก็เป็นได้ โดยเฉพาะเหล็กซึ่งพระองค์ ต้องการนำไปใช้ในการทำสงครามรักษาเสถียรภาพของศูนย์กลางรัฐสุโขทัย รวมทั้งใช้เป็น ส่วนผสมในการหล่อพระพุทธรูปที่กำลังมีความนิยมในช่วงเวลาดังกล่าว ถึงแม้ว่าในเขตเมือง สุโขทัยจะมีการพบแหล่งถลุงเหล็กขนาดใหญ่ที่ต้นน้ำแม่ลำพันแต่ก็เป็นการผลิตตั้งแต่สมัยก่อน ประวัติศาสตร์¹⁰⁵ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18 แหล่งถลุงเหล็กดังกล่าวไม่ได้ทำการถลุงแล้ว

การขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์กลางรัฐกรุงศรีอยุธยา

ในขณะที่ศูนย์กลางรัฐสุโขทัยกำลังอ่อนแอ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 แห่งกรุงศรีอยุธยา ในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาซึ่งกำลังพยายามรวบรวมบ้านเมืองเป็นศูนย์กลางรัฐขึ้นอีกแห่งก็ต้องการ เมืองพิษณุโลกไว้เป็นเมืองขึ้น จึงได้นำกำลังทั้งจากกรุงศรีอยุธยาและเมืองสุพรรณบุรีเข้ามายึดเมือง พิษณุโลก ดังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการยึดครองเมืองพิษณุโลกของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1¹⁰⁶

¹⁰⁵ ดู วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, “ชุมชนผู้ผลิตเหล็กต้นน้ำแม่ลำพัน”, เมืองโบราณ, 23(1), 2540, หน้า 9-25.

¹⁰⁶ พระรัตนปัญญาเถระ, แสง มนวิบูล, ร.ค.ท. (แปล), เล่มเดิม, หน้า 114-115.

แต่ที่ผู้เขียนให้ความสนใจและต้องตั้งคำถามก็คือ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สามารถยึดครองเมืองพิษณุโลกได้เพราะเกิดเหตุพิภพภัยมีแนวโน้มที่จะเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด เพราะหากเรื่องนี้เกิดขึ้นจริงๆ แล้วทำไมสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จึงต้องการเมืองพิษณุโลกซึ่งเกิดเหตุพิภพภัยมีสภาพบ้านเมืองเดือดร้อนเช่นนี้เป็นเมืองขึ้นด้วย

ในประเด็นนี้ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ สันนิษฐานว่า การยึดครองเมืองพิษณุโลกของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เกิดจากทายาทของตระกูลพ่อขุนผาเมืองและพ่อขุนบางกลางหาวได้เกิดขัดแย้งกัน โดยพระมหาธรรมราชาลิไทได้ยกพลไปบูรณบ้านเมืองในเขตลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนกลาง ซึ่งอยู่ในเขตอิทธิพลของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จึงเข้ายึดเมืองพิษณุโลกเป็นการตอบแทน อันเป็นการป้องกันมิให้ใช้เมืองพิษณุโลกเป็นศูนย์บัญชาการรุกรานพื้นที่ดังกล่าวได้ อีกอย่างหนึ่งก็คือเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่เคยอยู่ในอิทธิพลของบรรพบุรุษฝ่ายตนมาก่อน จึงมีความคุ้นเคยสามารถขึ้นมายึดครองไว้ได้โดยง่าย¹⁰⁷

ส่วนผู้เขียนมีข้อสันนิษฐานเพิ่มเติมจากพิเศษเกี่ยวกับการเข้ายึดเมืองพิษณุโลกของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 จำนวน 3 ประการด้วยกัน ประการแรก อาจเป็นเพราะเพื่อป้องกันมิให้พระมหาธรรมราชาลิไทใช้เมืองพิษณุโลกเป็นศูนย์บัญชาการในการรุกรานบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำป่าสัก ประการที่สอง เมืองพิษณุโลกยังมีสถานะทางยุทธศาสตร์ที่เป็นเมืองชายขอบหน้าด่านของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยที่สามารถเปิดลงไปยังกรุงศรีอยุธยาได้ และประการที่สาม อาจจะมาจากการต้องการทรัพยากรอย่างเหล็กและผู้คนของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เพราะทั้งเหล็กและชาวเมืองเป็นที่ต้องการของกรุงศรีอยุธยา เหล็กต้องการนำไปใช้ในการผลิตอาวุธทำสงครามขยายอาณาเขต ส่วนชาวเมืองก็ต้องการนำไปใช้เป็นกำลังพลทำสงคราม รวมทั้งใช้เป็นแรงงานในการก่อสร้างพระราชวังและศาสนสถานด้วย ซึ่งก็เป็นที่น่าทึ่งกันว่ากำลังพลมีความสำคัญอย่างมากในการสร้างความมั่นคงให้แก่รัฐบาลจารีต

หลังจากการยึดเมืองพิษณุโลกได้แล้วไม่นานนักพระมหาธรรมราชาลิไทก็สามารถได้เมืองคืนมา อาจจะโดยการทำสงคราม หรือออกผนวชเพื่อบิณฑบาตของเมืองพิษณุโลกคืน¹⁰⁸ หรือยอมทำสังฆทาน¹⁰⁹ และส่งบรรณาการให้สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 โดยมีเงื่อนไขว่าต้องให้พระองค์ต้องให้คนอื่นครองเมืองสุโขทัยและเมืองกำแพงเพชรแทนตามที่หนังสือจินกาลมาลีปกรณ์กล่าวไว้ก็เป็นได้ นอกจากนี้ อาจมีสาเหตุมาจากกองทัพกรุงศรีอยุธยาเองไม่มีความพร้อมที่จะรักษาเมือง

¹⁰⁷ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, การเมืองในประวัติศาสตร์ ยุคสุโขทัย-อยุธยา พระมหาธรรมราชา กษัตริย์ราช, หน้า 24.

¹⁰⁸ ดู พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, ศาสนาและการเมืองในประวัติศาสตร์สุโขทัย-อยุธยา, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), หน้า 119-120. ; สุจิตต์ วงษ์เทศ, กรุงสุโขทัยมาจากไหน?, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2548), หน้า 125-126.

¹⁰⁹ พระโพธิ์ธรรมาจารย์, แสง มนวิฑูร, ร.ค.ท. (แปล), นิทานพระพุทธลีลึงค์, (พระนคร : กรมศิลปากร, 2506), หน้า 57.

พิษณุโลกเอาไว้ เนื่องจากช่วงเวลาดังกล่าวศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยายังไม่เกิดเอกภาพทางการเมืองภายในศูนย์อำนาจรัฐก็เป็นได้

2.3.2 การต่อรองอำนาจของเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียง

การขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยโดยพระมหาธรรมราชาลิไทและการขยายอำนาจเข้ามาของกรุงศรีอยุธยาเป็นช่วงระยะเวลาเดียวกัน ทำให้กลุ่มผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นเครือข่ายกับตระกูลศรีนาวานำมุดต้องหมัดอำนาจในการปกครองเมืองพิษณุโลก และมีราชวงศ์พระร่วงมาปกครองแทน จากนั้นราชวงศ์พระร่วงต้องเผชิญกับการเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา จึงทำให้เกิดการต่อรองอำนาจระหว่างกันขึ้นทั้งระหว่างตระกูลศรีนาวานำมุดกับราชวงศ์พระร่วง และระหว่างราชวงศ์พระร่วงกับกรุงศรีอยุธยา

การต่อรองอำนาจของกลุ่มอำนาจในเมืองพิษณุโลกเดิมกับศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัย

ในจารึกวัดศรีชุมได้กล่าวถึงเรื่องราวของพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ซึ่งเป็นโอรสของพระยาคำแหงพระรามและเป็นหลานของพ่อขุนศรีนาวานำมุดที่เกิดในนครสรลวงสองแคว เป็นนักรบคนสำคัญคนหนึ่งของตระกูลศรีนาวานำมุด แต่ภายหลังพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ผู้นี้ได้ออกบวชแล้ว รุดงค์ไปยังลังกา¹¹⁰ ในช่วงเหตุการณ์ที่พระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ออกบวชนั้นได้ใกล้เคียงกับเหตุการณ์ที่พระมหาธรรมราชาลิไทเสด็จมาปกครองเมืองพิษณุโลกเป็นเวลากว่า 7 ปี และหลังจากนั้นก็ดูเหมือนว่าเรื่องราวของตระกูลศรีนาวานำมุดก็ค่อยๆ หายไป ซึ่งอาจเป็นเพราะตระกูลศรีนาวานำมุดซึ่งเป็นกลุ่มอำนาจเดิมหมัดอำนาจทางการเมืองในดินแดนนี้ก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็ดี ตระกูลนี้ก็มีความพยายามในการต่อรองอำนาจกับศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยเพื่อรักษาอำนาจของตน โดยการใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือ กล่าวคือ

หลังจากพระมหาธรรมราชาลิไทเข้ามาปกครองเมืองพิษณุโลกแล้ว พระองค์ก็ทำการ “บุพระมหาธาตุ ปลูกพระศรีมหาโพธิ์”¹¹¹ ซึ่งสันนิษฐานว่าทรงบูรณะหรือสร้างเจดีย์ครอบพระศรีรัตนมหาธาตุองค์เดิมให้เป็นทรงพุ่มข้าวบิณฑ์หรือทรงคอกบัวตูม¹¹² เช่นเดียวกับพระมหาธาตุที่เมืองสุโขทัยและเมืองอื่นๆ ที่ศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยขยายอำนาจไปปกครอง ทรงสร้างรอยพระพุทธรูปบาทจำลองและปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ด้วย นอกจากนี้ น่าจะมีการเริ่มสร้างศาสนสถานอื่นๆ เช่น เจดีย์และวิหารตามวัดต่างๆ ในเมืองพิษณุโลกเพิ่มมากขึ้นด้วย เพราะศาสนสถานบางแห่งทางฝั่ง

¹¹⁰ ดู “จารึกวัดศรีชุม”, ใน เล่มเดิม, หน้า 109-119.

¹¹¹ “จารึกเขาสุมนทภู”, ใน เล่มเดิม, หน้า 96.

¹¹² หวน พินธุพันธ์, เล่มเดิม, หน้า 57.

ตะวันออก เช่น วัดอรุณฯ และวัดเจ็ดยอดทองเป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมศิลปะสุโขทัย การทำเช่นนี้อาจถือเป็นการแสดงออกทางอำนาจและสร้างความชอบธรรมในการปกครองเมืองพิษณุโลกของพระองค์ เพื่อให้ชาวเมืองยอมรับหลังการโค่นล้มกลุ่มตระกูลผู้ปกครองเดิมก็เป็นได้

ขณะที่พระมหาธรรมราชาลิไทใช้ความเชื่อพุทธศาสนาเรียกศรัทธาชาวเมืองเป็นเครื่องมือในการสร้างอำนาจ พระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ซึ่งเป็นผู้นำคนหนึ่งของตระกูลที่เคยมีอำนาจในเมืองสุโขทัย-พิษณุโลกมาก่อนก็ออกบวช ในจารึกวัดศรีชุมระบุว่าท่านบิณฑบาตโลกและชีวิตอย่างกะทันหันเมื่ออายุได้ 31 ปีจึงออกบวช เพื่อแสวงหาทางหลุดพ้นจากวิถีสถาและสังสมบุญบารมี¹¹³ แต่นักวิชาการส่วนใหญ่สันนิษฐานว่าเป็นการบวชเพื่อลี้ภัยทางการเมืองและรักษาอำนาจเดิมของตนเอาไว้¹¹⁴ ในจารึกวัดศรีชุมและจารึกวัดเขากบ¹¹⁵ ได้กล่าวว่า หลังจากออกบวชแล้วพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ได้ออกธุดงค์เดินทางแสวงบุญไปยังสถานที่สำคัญต่างๆ ในบ้านเมืองและแคว้นใกล้เคียง จนกระทั่งข้ามไปจำพรรษาอยู่ที่ลังกา และได้รับความศรัทธาจากพระมหากษัตริย์และชาวสิงหลจึงได้รับการถวายสมณศักดิ์ระดับสังฆราชาว่า “สมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชอุพพานิครีร์รัตนลงกาที่ปมหาสามิเป็นเจ้า”¹¹⁶ และได้ทำการบูรณปฏิสังขรณ์ศาสนสถานหลายแห่ง¹¹⁷

แต่ภายหลังจากพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ได้กลับมายังเมืองสุโขทัย และมีความเป็นไปได้ว่าท่านได้นำพระบรมสารีริกธาตุมาบรรจุในพระเจดีย์ในเมืองพิษณุโลกด้วย ดังปรากฏความในพงศาวดารเหนือ¹¹⁸ การกลับมาของพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ อาจจะเป็นการกลับมาทวงอำนาจทางการเมืองคืนจากกลุ่มราชวงศ์พระร่วงหรือกลับมาสร้างอำนาจของตระกูลศรีนาวนำถมขึ้นมาใหม่ การต่อครั้งนี้อาจเป็นการทวงสิทธิ์ในการปกครองศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยซึ่งตระกูลศรีนาวนำถมเคยมีอำนาจปกครองทั้งเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัยและพิษณุโลกมาก่อน เพราะพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ได้สร้างจารึก (จารึกวัดศรีชุม) ที่มีเนื้อหายกย่องตระกูลศรีนาวนำถมไว้สูงกว่าราชวงศ์พระร่วงไปแสดงไว้ที่เมืองสุโขทัย¹¹⁹ อย่างน้อยการนำพระบรมสารีริกธาตุมาบรรจุก็แสดงให้เห็นถึงการ

¹¹³ ดู “จารึกวัดศรีชุม”, ใน เล่มเดิม, หน้า 109-119.

¹¹⁴ สุนทร ชุตินทรานนท์, “ความขัดแย้งทางการเมืองภายในของผู้นำสุโขทัย”, เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาของสมาคมประวัติศาสตร์เรื่อง “เวทีความรู้ประวัติศาสตร์ปัจจุบัน : ความเป็นมาของคนไทย”, 2525, หน้า 8.

¹¹⁵ ดู “จารึกวัดเขากบ”, ใน ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, หน้า 125-126.

¹¹⁶ ดู “จารึกวัดศรีชุม”, ใน เล่มเดิม, หน้า 102-119.

¹¹⁷ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สุจิตต์ วงษ์เทศ, ศรัทธา ขุนทัตพรสุโขทัย ผู้ตั้งอาวธรมุงพุทธภูมิ, กรุงเทพฯ : ธนาคารกรุงศรีอยุธยา จำกัด, 2533.

¹¹⁸ “พระราชพงศาวดารเหนือ”, ใน เล่มเดิม, หน้า 101. ได้กล่าวถึงเรื่องราวของพระมหาเถรไหล่หลายซึ่งมีผู้สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นเรื่องราวเดียวกันกับเรื่องราวของพระมหาเถรศรีศรัทธาฯ ว่า พระมหาเถรไหล่หลายได้อัญเชิญพระบรมสารีริกธาตุจากลังกามาประดิษฐานเมืองต่างๆ รวมทั้งในเมืองพิษณุโลกด้วย

¹¹⁹ สุนทร ชุตินทรานนท์, “ความขัดแย้งทางการเมืองภายในของผู้นำสุโขทัย”, หน้า 4-5.

พยายามนำความเชื่อทางพุทธศาสนาซึ่งมีสายตรงจากลังกาเข้ามาสร้างอำนาจหรือต่อรองอำนาจกับพระมหากษัตริย์ราชลัทธิที่มีความพยายามกระทำในลักษณะเดียวกัน

การต่อรองอำนาจของพระมหากษัตริย์ราชลัทธิฯ ไม่ปรากฏหลักฐานที่ชัดเจนว่าประสบผลสำเร็จหรือไม่ แต่หลังจากที่พระมหากษัตริย์ราชลัทธิครองเมืองพิษณุโลกได้ 7 ปี พระองค์ก็เสด็จกลับไปครองเมืองสุโขทัยตามเดิม ส่วนเมืองพิษณุโลกก็ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่าปี พ.ศ.1918 มีขุนสามแก้วเป็นเจ้าเมือง¹²⁰ ขุนสามแก้วผู้นี้ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีเชื้อสายตระกูลศรีนาวานาคหรือเชื้อสายราชวงศ์พระร่วง แต่เมื่อพิจารณาจากตำนานมูลศาสนาพบว่า หลังจากที่พระมหากษัตริย์ราชลัทธิเสด็จกลับไปครองเมืองสุโขทัยแล้ว เมืองพิษณุโลกมีสถานะเป็น “เมืองกลาง” ดังปรากฏหลักฐานในข้อความเกี่ยวกับการเดินทางไปเผยแผ่พุทธศาสนาของพระสงฆ์เมืองสุโขทัยที่กลับมาจากเมืองพัน (เมืองเมาะตะมะ) ว่า

ถ้าเจ้าทั้ง 8 คน เจ้าปิยทัสสีเอาศาสนาไปประดิษฐานในอยุธยา คนทั้งหลายก็ให้เป็นมหาสวามีนัน เจ้าสุวณณศิริเอาศาสนาไปประดิษฐานในเมืองชะวา คนทั้งหลายก็ให้เป็นมหาสวามีนันแล เจ้าเวสสกุเอาศาสนาไปประดิษฐานในเมืองน่าน คนทั้งหลายก็ให้เป็นมหาสวามีนันแล เจ้าอานนท์ก็ปฏิบัติอยู่ในป่าไม้ม่วงในเมืองสุโขทัยแทนที่เจ้าสุมนะนันแล เจ้าสุมนะเอาศาสนาไปประดิษฐานในเมืองเชียงใหม่โพ้นนั้นแล เจ้าทั้งหลายคือเจ้าพุทธ-ศาคร 1 เจ้าสุชาตะ 1 เจ้าเฆมะ 1 เจ้าสัทธาติสสะ 1 นั้น ชวนกันปฏิบัติอยู่ในเมืองกลางคือว่า 2 แคว นั้นแล¹²¹

การเรียกเมืองสองแควหรือพิษณุโลกว่า “เมืองกลาง” นั้น ผู้เขียนสันนิษฐานว่าน่าจะหมายถึงในช่วงเวลานี้เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่ไม่ได้ขึ้นกับศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยหรือศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจใหญ่ที่พยายามขยายอำนาจเข้ามายังเมืองพิษณุโลก เมืองพิษณุโลกจึงน่าจะมีสถานะเป็นเมืองที่มีอิสระจากทั้งสองศูนย์อำนาจรัฐขนาดใหญ่อยู่ในช่วงระยะเวลาสั้นๆ¹²² แสดงว่าราชวงศ์พระร่วงไม่ได้ปกครองเมืองพิษณุโลกแล้ว นอกจากนี้ในตำนาน

¹²⁰ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 212.

¹²¹ พระพุทธพุกาม และพระพุทธญาณ, ตำนานมูลศาสนา, (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ วันที่ 17 ธันวาคม 2518), หน้า 194. เน้นตัวหนาโดยผู้เขียน.

¹²² สำหรับความหมายของคำว่า “เมืองกลาง” พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ ได้สันนิษฐานว่า เมืองพิษณุโลกมีฐานะเป็นเมืองกลางคือเป็นทั้งของกรุงศรีอยุธยาและสุโขทัย ดู พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, ศาสนาและการเมืองในประวัติศาสตร์สุโขทัย-อยุธยา, หน้า

มุลศาสนายังสะท้อนให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองใหญ่และมีผู้คนจำนวนมาก เพราะมีพระสงฆ์ 4 รูปหรือครึ่งหนึ่งของคณะสงฆ์ทั้งหมดที่กลับมาจากเมืองพันเลือกที่จะอยู่เผยแผ่พุทธศาสนา

การย้ายศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก

หลังจากเมืองพิษณุโลกมีสถานะเป็นเมืองอิสระในช่วงระยะเวลาสั้นๆ ก็ปรากฏหลักฐานว่ากรุงศรีอยุธยา ก็ขยายอำนาจเข้ามาอีกครั้ง ในปี พ.ศ.1918 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 (ขุนหลวงพ่องั่ว) ได้ขึ้นมายึดเมืองแล้วนำตัวขุนสามแก้วและชาวเมืองจำนวนมากลงไปยังกรุงศรีอยุธยา¹²³ หลังจากนั้นเมืองพิษณุโลกน่าจะอ่อนแอและไม่มีเสถียรภาพ จึงทำให้ศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยสามารถขยายอำนาจเข้ามาปกครองเมืองพิษณุโลกอีกครั้ง และราชวงศ์พระร่วงก็ได้ย้ายศูนย์อำนาจรัฐจากเมืองสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลกแทน ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกก็มีตำแหน่งเป็น “พระมหาธรรมราชา” พระมหากษัตริย์แห่งศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยด้วย¹²⁴

สาเหตุที่ราชวงศ์พระร่วงย้ายศูนย์อำนาจรัฐจากเมืองสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก น่าจะเกิดจากพระมหากษัตริย์สุโขทัยทรงเห็นว่าเมืองพิษณุโลกมีศักยภาพที่จะเป็นศูนย์อำนาจรัฐได้ดีกว่าเมืองสุโขทัย เนื่องจากว่าเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองขนาดใหญ่ มีทรัพยากรอุดมสมบูรณ์และเพียงพอต่อการอุปโภคบริโภคของชาวเมือง ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าที่สามารถติดต่อได้ทั้งกรุงหงสาวดี ล้านนา ล้านช้างและกรุงศรีอยุธยา และอยู่ใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ ถึงแม้ว่าก่อนหน้านี้ที่เมืองสุโขทัยจะมีการจัดการระบบชลประทานอย่างดีเพื่อใช้ภายในเมือง¹²⁵ แต่ด้วยจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้นและมีการกระจายตัวของชุมชนออกไปนอกเมือง อาจทำให้ไม่สามารถจัดการชลประทานได้อย่างทั่วถึง จึงเป็นการดีที่จะย้ายศูนย์อำนาจรัฐจากเมืองสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก

ทั้งการขยายอำนาจเข้ามาและการย้ายศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก ทำให้เมืองพิษณุโลกและเมืองสุโขทัยมีความสัมพันธ์กันทั้งทางด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรม ผู้ปกครองเมืองสุโขทัย เมืองศรีสัชนาลัยและเมืองกำแพงเพชรซึ่งเป็นเมือง

¹²³ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 212.

¹²⁴ ดู “จารึกรอยพระพุทธยุคบาท วัดบวรฯ”, ใน ประชุมจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, หน้า 334-338. และ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับปลีก หมายเลข 2/ก104 ต้นฉบับของหอพระสมุดวชิรญาณ (ชำระใหม่)”, ใน วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ), ความยกย่องของประวัติศาสตร์, (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย, 2539), หน้า 175-176.

¹²⁵ ดูรายละเอียดเกี่ยวกับการชลประทานในเมืองสุโขทัยเพิ่มเติมใน ปรมาภรณ์ เขาวนปรีชา, การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งน้ำกับชุมชนสุโขทัย, วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2529.



ขนาดใหญ่ที่อยู่ในเขตการปกครองของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยต่างก็มีเครือข่ายความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับราชวงศ์พระร่วง เมืองพิษณุโลกคงได้ติดต่อค้าขายกับบ้านเมืองเหล่านี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งการค้าสังคโลก เนื่องจากว่ามีการพบเศษเครื่องสังคโลกจำนวนมากกระจายอยู่ในบริเวณเมืองพิษณุโลก เมืองบรหารและชุมชนโบราณต่างๆ ในเขตเมืองพิษณุโลก เครื่องสังคโลกเหล่านี้มีแหล่งผลิตขนาดใหญ่อยู่ที่เมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย ซึ่งน่าจะมีการนำเข้ามาเป็นจำนวนมากหลังจากที่มีการย้ายศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลกนี้เอง

การเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยคงนำรูปแบบการสร้างสถาปัตยกรรมแบบศิลปะสุโขทัยมาสร้างในเมืองพิษณุโลกด้วย เห็นได้จากการการสร้างพระเจดีย์ทรงดอกบัวตูมหรือทรงพุ่มข้าวบิณฑ์ที่วัดเจดีย์ยอดทอง¹²⁶ การสร้างวิหารและเจดีย์วัดอรัญญิกและวัดศรีสุคตที่เหมือนกับศาสนสถานภายในเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย¹²⁷ การสร้างพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ที่เรียกว่า “พระอัญญาரச” ที่วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ¹²⁸ เช่นเดียวกับวัดสำคัญในเมืองสุโขทัย

รวมทั้งนำรูปแบบการผลิตภาชนะดินเผาจากเมืองสุโขทัยมาใช้ในเมืองพิษณุโลก เนื่องจากพบแหล่งเตาเผาภาชนะดินเผาอยู่บริเวณบ้านตาปะขาวหายทางทิศเหนือของกำแพงเมืองพิษณุโลก น่าจะเป็นที่ผลิตภาชนะดินเผาสำหรับใช้สอยในท้องถิ่น¹²⁹ โดยการนำรูปแบบมาจากเมืองสุโขทัย จากขุดค้นทางโบราณคดีพบว่า เป็นเตาประทุนที่มีรูปทรงคล้ายกับเตาที่เมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย แต่มีลักษณะที่ต่างจากแหล่งเตาอื่นก็คือ วิธีการเรียงอิฐก่อรูปเตาที่มีการเรียงอิฐเข้าหากันคล้ายรูปตัววี (V) ออกไปสองด้าน ในขณะที่เตาเผาเมืองอื่นจะเรียงอิฐไปในทางเดียวกัน และภาชนะดินเผาที่ผลิตจากแหล่งเตาเมืองพิษณุโลกจะไม่เคลือบน้ำยาหรือที่เรียกกันทั่วไปว่า “สังคโลก” เหมือนกับแหล่งเตาเมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัยที่อยู่ใกล้เคียงเลย ภาชนะดินเผาจากแหล่งเตาเมืองพิษณุโลกจะเป็นภาชนะดินเผาเนื้อธรรมดาและเนื้อเผาแกร่ง¹³⁰

นอกจากนี้ ยังมีการนำรูปแบบการสร้างพระพุทธรูปศิลปะสุโขทัยมาสร้างที่เมืองพิษณุโลกด้วย นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ศิลปะเรียกว่า “พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย หมวคพระพุทธรูปราช” พระพุทธรูปหมวคนี้ลักษณะโดยรวมเหมือนกับพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย คือ พระพักตร์รูปไข่ แม้ว่าจะกลมป้อมมากกว่า แต่ยังคงเค้าพระพักตร์ของพระพุทธรูปสุโขทัยมากกว่าพระพุทธรูปสมัยอยุธยา หมวคพระเกศापานกลางแบบหมวคใหญ่ ไม่เล็กเหมือนพระพุทธรูปอยุธยา พระรัศมี

¹²⁶ หวน พิณรัตน์, เที้ยววัดชมวังเมืองพิษณุโลก, (กรุงเทพฯ : สารคดี, 2546), หน้า 114-122.

¹²⁷ คู สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, แผนแม่บทเมืองพิษณุโลก, หน้า 46-49, 65-76.

¹²⁸ คู สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 37.

¹²⁹ สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), เครื่องปั้นดินเผาและเครื่องเคลือบกับการพัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคมของสยาม, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550), หน้า 78.

¹³⁰ ประโชติ สังขานิก, “การขุดค้นเตาบ้านเตาไห”, ศิลปากร 32, 5 (2531) : 37-39.

เป็นเปลวแบบสุโขทัยที่ไม่สูงมากแบบอุ้งทอง พระวรกายแบบสุโขทัย พระอังสะใหญ่ บั้นพระองค์เล็ก สัดส่วนต่างจากพระพุทธรูปแบบอุ้งทองที่บอบบางและสูงไม่ได้สัดส่วนเท่าสุโขทัย โดยเฉพาะสังฆาฏิเป็นแบบพระพุทธรูปสุโขทัยอย่างแท้จริง คือเป็นเส้นเล็กๆ ยาวลงมาจรดพระนาภีและปลายแยกออกเป็น 2 ชาย ส่วนปลายม้วนเข้าหากันเป็นตุ้มกลมคล้ายเขี้ยวตะขาบ และที่สำคัญคือมีการทำนิ้วพระหัตถ์ทั้งสี่ที่ยาวเสมอกันนั้นน่าจะเป็นลักษณะเฉพาะที่เกิดขึ้นใหม่ ซึ่งในพระพุทธรูปหมวดใหญ่สมัยสุโขทัยไม่เคยปรากฏมาก่อน¹³¹

จากที่กล่าวมาข้างต้น ถึงแม้ว่าเมืองพิษณุโลกจะรับอิทธิพลทางด้านศิลปะสถาปัตยกรรมมาจากเมืองสุโขทัยก็จริง แต่ก็พบว่าลักษณะบางประการแตกต่างจากศิลปะสุโขทัย อาจจะเรียกว่าเป็นลักษณะเฉพาะของสกุลช่างเมืองพิษณุโลกก็ได้ เนื่องจากลักษณะของการเรียงอิฐเตาเผาและภาชนะดินเผาที่มีความแตกต่างไปจากเตาและภาชนะดินเผาที่เมืองสุโขทัยและเมืองศรีสัชนาลัย ส่วนพระพุทธรูปสมัยสุโขทัย หมวดพระพุทธรูปชินราชก็พบว่าช่างเมืองพิษณุโลกก็มีการดัดแปลงหรือสร้างลักษณะเฉพาะของศิลปะสกุลช่างเมืองพิษณุโลกขึ้นมาผสมผสานกับศิลปะสุโขทัยหมวดใหญ่ และพบว่าการกระจายอยู่แค่เพียงภายในเขตเมืองพิษณุโลกเท่านั้น ไม่มีการพบในเมืองที่อยู่ใกล้เคียงหรือเมืองใหญ่อย่างเมืองสุโขทัยหรือเมืองศรีสัชนาลัยเลย¹³²

การต่อรองอำนาจของราชวงศ์พระร่วงเมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

เมื่อราชวงศ์พระร่วงสามารถเข้ามาปกครองเมืองพิษณุโลกแทนตระกูลศรีนาวานาคุมได้แล้ว ก็ปรากฏว่าศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็ได้พยายามขยายอำนาจเข้ามายังเมืองพิษณุโลกและดินแดนของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยมากขึ้น สาเหตุการขยายอำนาจขึ้นมาจะเป็นความพยายามของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเพื่อจะใช้เมืองเหล่านี้เป็นฐานกำลังและใช้เป็นฐานในการรับสินค้าจากดินแดนตอนในที่ตลาดภายนอกต้องการ¹³³

ช่วงแรกที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาขยายอำนาจขึ้นมาได้มีลักษณะเป็นการทำสงครามโดยศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ยกกองทัพมาปราบปรามหรือเข้ายึดบ้านเมืองในเขตศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัย จากหลักฐานประวัติศาสตร์เห็นได้ชัดว่าศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้พยายามขยาย

¹³¹ ศักดิ์ชัย สายสิงห์, “พระพุทธรูปชินราช วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ พิษณุโลก : ที่มาของรูปแบบและข้อสันนิษฐานในการสร้าง”, ใน พุทธปริทัศน์ : งานช่างพลังแห่งศรัทธา, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2554), หน้า 38-40.

¹³² คุณพดล อินทับทิม, พระพุทธรูปหมวดพระพุทธรูปชินราช : แนวทางการศึกษาและจัดกลุ่มรูปแบบ, (สารนิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2554), หน้า 8-41.

¹³³ วราภรณ์ นิตพัทธ์สุขกิจ, “การปฏิรูประบบการเมืองการปกครองภายใต้บริบททางการเมืองการคลังสมัยอยุธยาตอนต้น”, วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร, 27(3), 2550, หน้า 77.

อำนาจขึ้นมาบ่อยครั้ง เช่น ในปี พ.ศ.1921 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ขึ้นไปตีเมืองซากังราว¹³⁴ และในปี พ.ศ.1962 หลังการสวรรคตของพระมหาธรรมราชาที่ 3 สมเด็จพระนครินทราชาธิราชก็ได้เสด็จขึ้นมาถึงเมืองพระบาง¹³⁵

ในพระราชพงศาวดารปรากฏข้อมูลแต่เพียงว่าพระมหาธรรมราชาที่ 2 ต้องออกมาถวายบังคมสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1¹³⁶ และพญาบาลเมืองกับพญารามต้องออกมาถวายบังคมสมเด็จพระนครินทราชาธิราช¹³⁷ โดยไม่ปรากฏว่าฝ่ายราชวงศ์พระร่วงมีปฏิกริยาอื่นใดตอบโต้ แต่ที่น่าสังเกตคือ ภายหลังจากออกมาถวายบังคมสมเด็จพระนครินทราชาธิราชของพญาบาลเมืองและพญารามแล้ว สมเด็จพระนครินทราชาธิราชได้ส่งเจ้าสามพระยา พระราชโอรสมาประทับที่เมืองพิษณุโลก¹³⁸ และต่อมาในปี พ.ศ.1981 เจ้าสามพระยาได้เสด็จลงไปครองราชย์ที่กรุงศรีอยุธยาเป็นสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2 ก็ได้ส่งสมเด็จพระรามเสวร (ต่อมาคือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) ไปครองเมืองพิษณุโลกเช่นกัน¹³⁹

การส่งพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาขึ้นมาประทับหรือปกครองที่เมืองพิษณุโลก ได้ทำให้เกิดข้อสงสัยว่า เหตุใดฝ่ายราชวงศ์พระร่วงจึงยอมให้เจ้าสามพระยาและสมเด็จพระรามเสวรขึ้นมาปกครองเมืองพิษณุโลก ทั้งๆ ที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเป็นศัตรูที่รุกรานศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัย นักวิชาการหลายคนสันนิษฐานว่าหลังจากที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาสามารถยึดครองบ้านเมืองส่วนหนึ่งในเขตศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยไว้ได้แล้ว ทั้งสองศูนย์อำนาจรัฐน่าจะมีการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างกันเกิดขึ้น โดยพระราชมารดาของสมเด็จพระรามเสวรน่าจะมีเชื้อสายเป็นเจ้าหญิงในราชวงศ์พระร่วง¹⁴⁰ ซึ่งสันนิษฐานว่าราชวงศ์พระร่วงได้ถวายเจ้าหญิงให้แก่พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา วิธีการเช่นนี้ถือว่าเป็นการอาศัยความสัมพันธ์ทางเครือญาติเพื่อต่อรองอำนาจ สร้างเครือข่ายอำนาจและรักษาเสถียรภาพของกลุ่ม

¹³⁴ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 212.

¹³⁵ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 213.

¹³⁶ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 212.

¹³⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 213.

¹³⁸ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 218.

ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เจ้าสามพระยามาครองเมืองชัยนาท ประเสริฐ ณ นคร ได้ทำการศึกษาและเสนอว่าเมืองชัยนาทที่เจ้าสามพระยาเสด็จไปครองคือเมืองพิษณุโลก ซึ่งปัจจุบันก็เป็นที่ยอมรับในวงวิชาการศึกษาประวัติศาสตร์ ดู ประเสริฐ ณ นคร, อักษร ภาษา จารึก วรรณกรรม : รวบรวมบทินพนธ์ “เสาหลักทางวิชาการ” ของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2549), หน้า 99-100.

¹³⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 214.

¹⁴⁰ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, พื้นผอยหาคะเข็บ, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2553), หน้า 196.

คนเอาไว้ ทั้งนี้อาจรวมไปถึงการอ่อนน้อมยอมรับอำนาจที่เหนือกว่า โดยการส่งสิ่งของบรรณาการต่างๆ ลงไปถวายพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา จึงทำให้ฝ่ายกรุงศรีอยุธยาอมให้ราชวงศ์พระร่วงมีอำนาจในการปกครองบ้านเมืองตามเดิม

พิเศษ เจียจันทร์พงษ์ได้เสนอว่า ความสัมพันธ์ทางเครือญาติดังกล่าวน่าจะเริ่มต้นตั้งแต่ว่าการที่พระมหาธรรมราชาลิไทโปรดให้พระขนิษฐาของพระองค์มาครองเมืองสุโขทัยแทนภายหลังได้รับเมืองพิษณุโลกคืนจากสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 โดยพระขนิษฐาของพระมหาธรรมราชาลิไทพระองค์ดังกล่าวน่าจะเป็นพระชายาของสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1¹⁴¹ และภายหลังที่สมเด็จพระนครินทราราชขยาอำนาจขึ้นมาราชวงศ์พระร่วงก็น่าจะมีการถวายเจ้าหญิงในราชวงศ์ให้เป็นพระชายาของพระองค์ด้วย¹⁴²

ต่อมาศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยามีความพยายามลดทอนอำนาจผู้ปกครองราชวงศ์พระร่วงลง และพยายามจะรวมดินแดนของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยเข้าเป็นส่วนหนึ่งของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ทำให้ฝ่ายราชวงศ์พระร่วงเห็นว่าการรักษาเสถียรภาพโดยการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่ดำเนินมาตั้งแต่ต้นนั้นไม่เป็นไปตามอย่างที่ฝ่ายราชวงศ์พระร่วงต้องการ จึงทำให้พระยาอุทัยวิริยะ (หรืออุทัยเชิฐ) เจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงคนสำคัญหันไปสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าติโลกราชแห่งศูนย์อำนาจรัฐล้านนา

กล่าวคือ หลังจากที่สมเด็จพระรามาธิบดีเสด็จไปครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาเป็นสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแล้ว พระองค์พยายามปฏิรูปการปกครองและรวบรวมบ้านเมืองในศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยให้เป็นส่วนหนึ่งของกรุงศรีอยุธยาได้ทำให้อำนาจทางการเมืองของผู้นำท้องถิ่นถูกทำลายลงด้วยกฎเกณฑ์ใหม่ที่พระองค์ออกมาเป็นกฎหมาย¹⁴³ ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติจึงสะดุดลงเมื่อเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงบางคนเห็นว่าตนเองถูกลดทอนอำนาจ โดยเฉพาะพระยาอุทัยวิริยะเจ้าเมืองพิษณุโลก ภายหลังจึงได้หันไปสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าติโลกราชแห่งศูนย์อำนาจรัฐล้านนาซึ่งมีความขัดแย้งกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เนื่องจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาที่พยายามขยายอำนาจขึ้นไปยังบ้านเมืองในเขตศูนย์อำนาจรัฐล้านนาลับบ่อยครั้ง¹⁴⁴ เพื่อขอกำลังพลมาทำสงครามกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา อันเป็นวิธีการดั้งเดิมของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยามาช่วยในการต่อรองอำนาจ

¹⁴¹ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, ศาสนาและการเมืองในประวัติศาสตร์สุโขทัย-อยุธยา, หน้า 79.

¹⁴² พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, เล่มเดิม, หน้า 94.

¹⁴³ สุเนตร ชุตินทรานนท์, "การขยายตัวของอยุธยาสู่หัวเมืองทางเหนือ", ใน อรรถรศน์ โกศลอนันตวงศ์ (บรรณาธิการ), รายงานผลการสัมมนาประวัติศาสตร์เมืองพิษณุโลก ครั้งที่ 2, หน้า 98.

¹⁴⁴ "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)", ใน เล่มเดิม, หน้า 215, 216, 219.

ข้อมูลจากหลักฐานต่างๆ ระบุว่า ในปี พ.ศ.1994 พระยาพุทธนิฐิระซึ่งเป็นโอรสของพระมหาธรรมราชาที่ 4 (บรมपाल)¹⁴⁵ ได้เกิดความขัดแย้งในเรื่องอำนาจทางการเมืองกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถซึ่งเป็นเครือญาติกัน สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถกับพระยาพุทธนิฐิระเคยตกลงกันว่า ถ้าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้เป็นพระมหากษัตริย์จะให้พระยาพุทธนิฐิระเป็นอุปราช¹⁴⁶ ซึ่งหมายถึงเป็น “พระมหาธรรมราชา” ที่มีสิทธิธรรมในการปกครองบ้านเมืองในเขตศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยและมีสิทธิในราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาในอนาคต¹⁴⁷ แต่ปรากฏว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้ตั้งพระยาพุทธนิฐิระเป็นแค่เจ้าเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นเพียงตำแหน่งเจ้าเมืองในศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น ทำให้พระยาพุทธนิฐิระไม่พอใจขึ้นไปสวามิภักดิ์พระเจ้าติโลกราชแห่งศูนย์อำนาจรัฐล้านนา เพื่อขอกำลังลงมาช่วยยึดเมืองต่างๆ ในเขตศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยที่กรุงศรีอยุธยาปกครองอยู่ทั้งหมดคืน ส่วนเมืองพิษณุโลกน่าจะมีพระราชชนนีของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถในฐานะที่เป็นพระธิดาของพระมหาธรรมราชาที่ 2 ครองเมืองแทน¹⁴⁸

พระเจ้าติโลกราชซึ่งในช่วงเวลานั้นพระองค์ก็ทำสงครามหลายครั้งเพื่อขยายอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐล้านนา ก็ได้้นำกำลังลงมาช่วยพระยาพุทธนิฐิระทำสงครามกับสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ จนสามารถยึดเมืองสำคัญ เช่น เมืองศรีสัชนาลัย เมืองสุโขทัยและเมืองทุ่งยั้งได้ แล้วนำกำลังมาล้อมเมืองพิษณุโลกซึ่งสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถประทับอยู่ แต่ในที่สุดก็ถอนกำลังกลับไปและสงบศึกในปี พ.ศ.2018¹⁴⁹ พระเจ้าติโลกราชโปรดให้พระยาพุทธนิฐิระไปปกครองเมืองพะเยา¹⁵⁰ ส่วนสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถก็ประทับที่เมืองพิษณุโลกจนกระทั่งเสด็จสวรรคตในปี พ.ศ.2031¹⁵¹

จากเหตุการณ์ดังกล่าวเห็นได้ชัดเจนว่าการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติเพื่อต่อรองอำนาจ สร้างเครือข่ายอำนาจและรักษาเสถียรภาพของราชวงศ์พระร่วงไม่ได้มีความราบรื่นหรือลดความขัดแย้งได้ทั้งหมด พระยาพุทธนิฐิระในฐานะเจ้าเมืองพิษณุโลกเห็นว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถพยายามลดทอนสิทธิที่ตนจะได้รับ จึงหันไปขอความช่วยเหลือจากพระเจ้าติโลกราชแห่งศูนย์อำนาจรัฐล้านนา เพื่อนำกำลังไปช่วยยึดเมืองพิษณุโลกและเมืองต่างๆ คืนจากสมเด็จพระบรม

¹⁴⁵ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, *พื้นผอยหาคะเข็บ*, หน้า 76.

¹⁴⁶ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัลฮาล (ปริวรรต), *ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่*, (เชียงใหม่ : ชิลด์เวอร์บุคส์, 2547), หน้า 84-85.

¹⁴⁷ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, *เล่มเดิม*, หน้า 77.

¹⁴⁸ ประเสริฐ วน นคร, *ประวัติศาสตร์เบ็ดเตล็ด : รวมบทนิพนธ์ “เสาหลักทางวิชาการ” ของศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ วน นคร*, หน้า 105.

¹⁴⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน *เล่มเดิม*, หน้า 217.

¹⁵⁰ อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วัลฮาล (ปริวรรต), *เล่มเดิม*, หน้า 86.

¹⁵¹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน *เล่มเดิม*, หน้า 218.

ไตรโลกนาถ แม้ว่าผลของการทำสงครามในครั้งนี้จะไม่ประสบผลสำเร็จ ตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกต้องตกเป็นของราชวงศ์จากกรุงศรีอยุธยา แต่ก็แสดงให้เห็นถึงความพยายามในการรักษาเสถียรภาพเมืองของผู้ปกครองเมืองพิษณุโลก

สถานะเมืองพิษณุโลกหลังการเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

ผลของการทำสงครามทำให้เกิดการรวมศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยาเข้าด้วยกัน โดยศูนย์อำนาจรัฐได้ย้ายไปอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาในกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ดินแดนที่เคยอยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยถูกเรียกว่า “หัวเมืองฝ่ายเหนือ” หรือ “เมืองเหนือ”¹⁵² ถึงแม้ว่ากรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์อำนาจรัฐแห่งใหม่จะเข้ามาปกครองเมืองพิษณุโลกด้วยกำลังอำนาจที่เหนือกว่าราชวงศ์พระร่วง แต่ถึงกระนั้นอำนาจที่ผ่านการใช้กำลังก็ไม่อาจที่จะสร้างสิทธิธรรมให้เกิดขึ้นในฐานะผู้ปกครองได้ทั้งหมด ความเชื่อทางพุทธศาสนาจึงเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ผู้ปกครองนำมาช่วยในการสร้างสิทธิธรรมทางการเมืองการปกครอง

สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถจึงทรงใช้ความเชื่อทางพุทธศาสนาเป็นเครื่องมือสำคัญในการปกครองเมืองพิษณุโลกเช่นเดียวกับผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกคนก่อนๆ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า ในปี พ.ศ.2007 พระองค์ทรงสร้างพระวิหารวัดจุฬามณี และในปี พ.ศ.2025 ทรงให้มีมหรสพ 15 วันฉลองสมโภชพระศรีรัตนมหาธาตุ¹⁵³ ซึ่งสันนิษฐานว่าพระองค์ได้ทรงโปรดให้สร้างพระปราสาทแบบอยุธยาครอบทับพระศรีรัตนมหาธาตุองค์เดิมที่น่าจะมีลักษณะสถาปัตยกรรมแบบสุโขทัย¹⁵⁴ และน่าจะมีการสร้างศาสนสถานอื่นๆ เช่น เจดีย์และวิหารตามวัดต่างๆ ในเมืองพิษณุโลกด้วย เพราะโบราณสถานหลายแห่งปรากฏรูปแบบสถาปัตยกรรมศิลปะอยุธยาตอนต้น เช่น โบราณสถานวัดวิหารทองและวัดโพธิญาณ เป็นต้น แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาเป็นสิ่งสำคัญในการสร้างสิทธิธรรมให้แก่ผู้ปกครองในช่วงเวลาดังกล่าว

นอกจากนี้ ช่วงเวลาที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถประทับที่เมืองพิษณุโลกน่าจะมีการสร้างพระราชวังจันทน์ขึ้นทางฝั่งตะวันตกของแม่น้ำน่านเพื่อเป็นที่ประทับของพระองค์และใช้เป็น

¹⁵² คำว่า “หัวเมืองฝ่ายเหนือ” และ “เมืองเหนือ” มีการใช้ปะปนกันในหลักฐานประวัติศาสตร์ประเภทพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรี กรุงรัตนโกสินทร์และเอกสารจดหมายเหตุต่างๆ ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ซึ่งหมายถึงดินแดนที่เคยอยู่ภายใต้การปกครองของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัย โดยเฉพาะคำว่า “หัวเมืองฝ่ายเหนือ” ถือเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงการครอบงำทางการเมืองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้เป็นอย่างดี ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน ขวัญเมือง จันทโรจณี, ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394), (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิตศึกษาระดับปริญญาตรี บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), หน้า 7-11.

¹⁵³ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 216-217.

¹⁵⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, “ความสำคัญของวัดพระศรีรัตนมหาธาตุเมืองพิษณุโลกในทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี”, ใน เล่มเดิม, หน้า 31.; หวน พิณรุฬพันธ์, พิษณุโลกของเรา, หน้า 57.

ที่ประทับของเจ้าเมืองที่เป็นเชื้อพระวงศ์ รวมทั้งสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชและสมเด็จพระนเรศวรในเวลาต่อมาด้วย เนื่องจากว่ามีโครงหลักหรือแผนผังเป็นระบบเช่นเดียวกับพระราชวังของกรุงศรีอยุธยา¹⁵⁵ นอกจากสร้างศาสนสถานและพระราชวังจันทน์แล้วพระองค์ยังได้โปรดให้สร้างกำแพงเมืองด้วย ข้อความในลิลิตยวนพ่ายกล่าวว่า

ปางสร้างอวาศแล้ว	ฤาแสดง
คือพุทไธสวรรยหมาย	ชื่อชี้
ปางถลกกำแพงพระ	พิชญโลกย แล้วแฮ
อยู่ช่วงพระเจ้าพี่	เพื่องบรฯ ¹⁵⁶

ข้อความในลิลิตยวนพ่ายตรงกับพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับวันวลิต ที่กล่าวว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างกำแพงเมืองกับป้อมค่ายไว้ที่เมืองพิชญโลก¹⁵⁷ แสดงว่า ระยะเวลาดังกล่าวเมืองได้ขยายใหญ่โตมากขึ้น รวมทั้งพระองค์ทรงใช้เมืองพิชญโลกเป็นที่ประทับในระหว่างทำสงครามกับล้านนา นักวิชาการส่วนใหญ่สันนิษฐานว่าการสร้างกำแพงเมืองใหม่คงสร้างคลุมทั้งสองฝั่งแม่น้ำ และคงเกิดขึ้นพร้อมกับการเปลี่ยนชื่อเมืองจาก “สองแคว” มาเป็น “พิชญโลก” ดังที่มีกล่าวในลิลิตยวนพ่าย ศรีศักร วัลลิโภดมสันนิษฐานว่า การเปลี่ยนชื่อเมืองจาก “สองแคว” เป็น “พิชญโลก” นั้น เนื่องจากว่าชื่อ “พิชญโลก” น่าจะเป็นชื่อที่ดูสมศักดิ์ศรีในการเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา¹⁵⁸ หลังจากนั้นชื่อ “พิชญโลก” ก็ได้มีการใช้แทนชื่อ “สองแคว” มาจนถึงปัจจุบัน

ตำแหน่งเจ้าเมืองพิชญโลกหลังจากถูกผนวกเข้าเป็นส่วนหนึ่งของข้าราชการบริหารพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา จะเป็นเจ้านายจากกรุงศรีอยุธยาปกครอง เช่น พระเชษฐา (ต่อมาคือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2) พระอาทิตย์วงศ์ (ต่อมาคือสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร) และ

¹⁵⁵ เอบเปรม วัชรางกูร, “การขุดค้นตรวจสอบโบราณสถาน “พระราชวังจันทน์” ในโรงเรียนพิชญโลกพิทยาคม จังหวัดพิชญโลก”, ศิลปากร, 35(6), 2535, หน้า 45.

¹⁵⁶ กรมศิลปากร, ลิลิตยวนพ่ายกับลิลิตเพชรมงกุฎ, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2509), หน้า 20.

¹⁵⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับเบเรเมียส ฟาน ฟลิต”, ศุภวัฒน์ เกษมศรี, พลตรี หม่อมราชวงศ์ (แปล), ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับเบเรเมียส ฟาน ฟลิต และผลงานคัดสรร พลตรี หม่อมราชวงศ์ ศุภวัฒน์ เกษมศรี ฯ, หน้า 31.

¹⁵⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, ลุ่มน้ำน่าน ประวัติศาสตร์โบราณคดีของพิชญโลก “เมืองออกแตก”, หน้า 108.

สมเด็จพระไชยราชาธิราช¹⁵⁹ โดยที่ผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกก็จะมีตำแหน่งเป็น “พระมหาอุปราช” ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาด้วย¹⁶⁰ ซึ่งเป็นที่ชัดเจนว่าในช่วงเวลานี้เมืองพิษณุโลกมีความสัมพันธ์กับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเป็นอย่างมาก และพบว่าเมืองพิษณุโลกได้มีสถานะเป็น “เมืองลูกหลวง” ด้วย

สาเหตุที่เมืองพิษณุโลกมีสถานะเป็นเมืองลูกหลวงนั้น เนื่องมาจากในกฎมณเฑียรบาลได้ปรากฏหลักฐานว่า มีเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองลูกหลวง¹⁶¹ เมืองลูกหลวงปรากฏในโครงสร้างอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาในระยะแรก เป็นเมืองที่มีความสำคัญรองลงไปจากเมืองหลวงหรือศูนย์อำนาจรัฐ กล่าวคือ เมืองพิษณุโลกเป็นเมืองที่มีพระมหาอุปราชไปปกครองและเป็นศูนย์กลางการปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วย¹⁶² ดังนั้น ในช่วงเวลานี้เมืองพิษณุโลกจึงมีสถานะเป็นเมืองลูกหลวงของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

นอกจากนี้ หากพิจารณาหลักฐานกฎหมายพระโอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมืองที่ตราขึ้นประมาณปี พ.ศ.1997 ก็จะพบว่า ในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกพระองค์ได้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาใหม่ เมืองพิษณุโลกมีสถานะเป็น “หัวเมืองชั้นเอก” ผู้ปกครองเมืองมีตำแหน่งเป็น “เจ้าพระยาสุรสีห์พิศมหาราชชาติพิทยธิเบศราธิบดีอภัยพิริยบรากรมพาหุ เจ้าพระยาพิษณุโลกเอกอุ”¹⁶³ ซึ่งขัดแย้งกับชื่อและบรรดาศักดิ์เจ้าเมืองพิษณุโลกที่ปรากฏหลักฐานในพระราชพงศาวดารที่ล้วนแต่เป็นพระมหาอุปราชที่ถูกส่งมาจากจากศูนย์อำนาจรัฐ

แสดงว่าในช่วงเวลานั้นกฎหมายพระโอยการฉบับดังกล่าวไม่ได้มีการบังคับใช้กับตำแหน่งปกครองผู้เมืองพิษณุโลกอย่างชัดเจน ผู้เขียนสันนิษฐานว่าคงเนื่องมาจากเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองใหญ่ที่มีเคยเป็นที่ตั้งของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัย ความสำคัญและมีความพร้อมที่จะแยกตัวออกจากการปกครองของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ตลอดเวลา ศูนย์อำนาจรัฐจึงจำเป็นที่จะต้องส่งพระราชวงศ์ใกล้ชิดมาปกครองเพื่อควบคุมกลุ่มผู้ปกครองเดิมไม่ให้ต่อต้านและแยกเป็นอิสระ ซึ่งต่าง

¹⁵⁹ สมเด็จพระไชยราชาธิราชไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าเคยปกครองเมืองพิษณุโลก ก่อนการทำรัฐประหารพระรัชฎาธิราช แต่สมเด็จพระเจ้าคำแดงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า พระไชยราชาน่าจะเคยปกครองเมืองพิษณุโลกมาก่อน ดู พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคต้น), (พระนคร : โอเคียนสโตร์, 2505), หน้า 480-481.

¹⁶⁰ ดู ศูนย์ข้อมูลท้องถิ่น สำนักวิจัย สถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม, รายงานการวิจัยโครงการประเมินสถานภาพองค์ความรู้จังหวัดพิษณุโลก, (พิษณุโลก : สถาบันราชภัฏพิบูลสงคราม, 2541), หน้า 50-51

¹⁶¹ นอกจากเมืองพิษณุโลกแล้ว ยังพบว่ามีเมืองสวรรคโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองลพบุรีและเมืองสิงห์บุรีด้วย ดู วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ), กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, (กรุงเทพฯ : โครงการวิจัยเมธีวิจัยอาวุโส สกว. “กฎหมายตราสามดวง : ประมวลกฎหมายไทยในฐานะมรดกโลก”, 2548), หน้า 67-68.

¹⁶² ถนอม อานามวัฒน์และคณะ, ประวัติศาสตร์ไทย ตั้งแต่สมัยเริ่มแรกจนถึงสิ้นอยุธยา, (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2518), หน้า 293.

¹⁶³ “พระโอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมือง ฉบับอยุธยา”, ใน สุภวัชย์ เกษมศรี, พลตรี หม่อมราชวงศ์, เล่มเดิม, หน้า 103.

ไปจากเมืองนครศรีธรรมราชซึ่งเป็นหัวเมืองชั้นเอกเหมือนกัน แต่ผู้ปกครองเมืองไม่ได้เป็นเชื้อพระวงศ์จากกรุงศรีอยุธยาเหมือนกับเมืองพิษณุโลก ส่วนลักษณะทางการเมืองการปกครองภายในเมืองพิษณุโลกน่าจะมีการนำรูปแบบ โครงสร้างทางการเมืองการปกครองหัวเมืองของกรุงศรีอยุธยามาปรับใช้

แต่อย่างไรก็ดี เนื่องจากกฎหมายพระโอยการเก่าตำแหน่งนาหัวเมืองได้มีการชำระหรือปรับปรุงแก้ไขและบังคับใช้ต่อเนื่องมาโดยตลอดจนถึงพุทธศตวรรษที่ 24 จึงมีความเป็นไปได้ว่า ตำแหน่งเจ้าเมืองพิษณุโลกในราชทินนาม “เจ้าพระยาสุรสีห์ฯ” อาจเป็นชื่อที่เกิดขึ้นจากการชำระกฎหมายภายหลังจากที่พระโอยการนี้ถูกประกาศใช้ในราวปี พ.ศ.1997 ก็เป็นไปได้

2.3.3 ผลกระทบจากการขยายอำนาจเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงที่มีต่อเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก

การเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐใกล้เคียงได้ส่งผลกระทบต่อเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกในระดับหนึ่ง ภายหลังจากเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกมากนัก เนื่องจากว่าส่วนใหญ่เพิ่งจะก่อรูปเมืองขึ้นมาประมาณพุทธศตวรรษที่ 19-20 จะมีหลักฐานชัดเจนก็เฉพาะเมืองนครไทยเท่านั้นเพราะเป็นเมืองที่ก่อรูปในช่วงเวลาใกล้เคียงกับเมืองพิษณุโลก แต่ภายหลังจากเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาในรัชกาลสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ได้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองโดยการตราพระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมืองขึ้น ซึ่งกำหนดให้เมืองขนาดเล็กที่อยู่ใกล้กับหัวเมืองใหญ่จะต้องเป็นเมืองบริวารของหัวเมืองนั้น ผลจากการตราพระโอยการดังกล่าวได้ทำให้เมืองพิษณุโลกมีอำนาจในท้องถิ่นค่อนข้างสูงและชัดเจนมากยิ่งขึ้น

ดังจะเห็นได้ว่า การเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยตั้งแต่สมัยพระมหาธรรมราชาลิไทยเป็นต้นมา น่าจะมีการให้อำนาจเมืองนครไทยปกครองตนเองโดยไม่ได้มีสถานะเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก เนื่องจากปรากฏหลักฐานหลายอย่างที่ทำให้เชื่อได้ว่าเมืองนครไทยเป็นเมืองที่ขึ้นกับศูนย์อำนาจรัฐโดยตรง เช่น จารึกวัดคอโศการามและจารึกวัดบูรพารามต่างก็ระบุว่า ศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยมีเมืองนครไทยเป็นพรมแดนทางด้านตะวันออก¹⁶⁴ และจารึกกฎหมายลักษณะโจรก็ระบุว่าชื่อบุคคลว่า “พระยาพังเกษตรสคาบุรีพระยาพังศรีสังฆนาลัยพระยาพังไทวณทีศรียมนาที่พระยาพังทานนครไทย”¹⁶⁵ จะเป็นไปได้หรือไม่ว่าพระยาพังทานนครไทยในจารึกนี้คือเจ้าเมืองนคร-

¹⁶⁴ “จารึกวัดคอโศการาม”, ใน ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, หน้า 417. ; “จารึกวัดบูรพาราม”, ใน ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, หน้า 424.

¹⁶⁵ “จารึกกฎหมายลักษณะโจร”, ใน ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 8 จารึกสุโขทัย, หน้า 170.

ไทย? ส่วนสาเหตุที่ศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยยกสถานะเมืองนครไทยขึ้นมา คงเป็นเพราะเมืองนครไทยเป็นเมืองใหญ่ที่อยู่ต่อแดนกับศูนย์อำนาจรัฐล้านช้างและอยู่ไกลจากเมืองพิษณุโลกมาก

ภายหลังการเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ได้ปฏิรูปการปกครองหัวเมืองภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐ โดยให้เมืองขนาดเล็กมีสถานะเป็นเมืองบริวารของหัวเมืองใหญ่ ทำให้เมืองนครไทยต้องเป็นเมืองบริวารเมืองหนึ่งของเมืองพิษณุโลก¹⁶⁶ แต่ปรากฏว่าเมืองนครไทยไม่ยอมรับกฎหมายพระโอยการดังกล่าวที่พยายามจะลดสถานะของเมืองนครไทยลง ทำให้เกิดการต่อต้านและทิ้งเมืองไปอยู่เมืองน่าน ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารว่า พ.ศ.2005 ชาวเมืองนครไทยพากันอพยพหนีไปอยู่เมืองน่าน จนสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถต้องให้พระกลาโหมไปตามคืนมา¹⁶⁷ และตั้งเมืองนครไทยขึ้นใหม่ในปี พ.ศ.2020¹⁶⁸ ทั้งนี้ อาจเป็นเพราะเมืองนครไทยเป็นแหล่งของป่าสำคัญและศูนย์อำนาจรัฐต้องการให้เป็นเมืองหน้าด่านที่ต่อแดนกับศูนย์อำนาจรัฐล้านช้างก็เป็นได้

แสดงให้เห็นว่า ในช่วงที่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมาปกครองเมืองพิษณุโลกนั้นน่าจะมีความพยายามในการต่อรองอำนาจของเจ้าเมืองบริวารและผู้นำท้องถิ่นบางกลุ่มในเมืองพิษณุโลก เมืองนครไทยซึ่งเป็นเมืองใหญ่และอยู่ไกลที่สุดจึงเป็นเมืองเดียวที่สามารถกระทำการขัดขึ้นหรือต่อรองอำนาจได้ นอกจากนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่าก่อนการเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เมืองพิษณุโลกเองก็ไม่มีอำนาจในการควบคุมเมืองบริวารที่มีขนาดใหญ่และอยู่ไกลได้มากนัก

ส่วนเมืองบริวารอื่นๆ ไม่ปรากฏหลักฐานที่กล่าวถึงลักษณะความสัมพันธ์ แต่ในความเป็นจริงแล้วก็น่าคงมีความสัมพันธ์กันในระดับหนึ่งและดูเหมือนว่าหลังจากการเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเมืองบริวารจะอยู่ภายใต้การกำกับของศูนย์อำนาจรัฐและเมืองพิษณุโลกมากขึ้นในทุกๆ ด้าน ดังจะเห็นได้จากการสร้างศาสนสถานที่มีศิลปะสถาปัตยกรรมแบบกรุงศรีอยุธยา มากมายในเมืองบริวารและชุมชนอื่นๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งชุมชนริมฝั่งแม่น้ำน่านและชุมชนที่อยู่ด้านในบริเวณลุ่มแม่น้ำแควน้อยและแม่น้ำวังทอง เห็นได้ชัดว่าเมืองพิษณุโลกและเมืองบริวารได้ถูกดึงให้มีความสัมพันธ์กับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยามากกว่ารัฐอื่น

หลังจากที่สามารถปฏิรูปการปกครองหัวเมืองได้เป็นผลสำเร็จ นอกจากมีการกำหนดตำแหน่งหน้าที่ บรรดาศักดิ์ ราชทินนามและศักดินาขุนนางในแต่ละเมืองแล้ว ยังส่งผลให้เมืองพิษณุโลกมีอำนาจในการกำกับดูแลเมืองบริวารมากขึ้น และเป็นไปตามที่กฎหมายกำหนดอย่างชัดเจน ไม่ได้เป็นไปตามลักษณะความเชื่อทางพุทธศาสนาและเศรษฐกิจอย่างเช่นที่ผ่านมา ส่งผล

¹⁶⁶ “พระโอยการแก้ตำแหน่งนาหัวเมือง ฉบับอยุธยา”, ใน เล่มเดิม, หน้า 103.

¹⁶⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 216.

¹⁶⁸ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 217.

ให้เมืองพิษณุโลกมีอำนาจในท้องถิ่นสูงกว่าเมืองอื่นใกล้เคียง เพราะเป็นหัวเมืองใหญ่ที่มีเมืองบริวารจำนวนมากถึง 8 เมือง ในขณะที่เมืองสุโขทัยและเมืองสวรรคโลก (เมืองศรีสัชชนาลัยเดิม) มีเมืองบริวารเพียงเมืองละ 4 เมืองเท่านั้น¹⁶⁹

ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ส่งพระราชวงศ์คนสำคัญมาเป็นผู้ปกครองเมืองพิษณุโลก เพื่อป้องกันการสร้างอำนาจขึ้นมาใหม่ของเครือข่ายศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยและป้องกันแรงต่อต้านที่จะเกิดขึ้นทั้งภายในเมืองพิษณุโลกและเมืองบริวาร นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในกฎมณเฑียรบาลว่าศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้กำหนดพิธีกรรมบางอย่าง เช่น การถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาของบรรดาเจ้าเมืองหัวเมืองใหญ่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐ และอาจจะมีการถวายต้นไม้เงินต้นไม้ทองและเครื่องราชบรรณาการด้วย โดยมีเมืองพิษณุโลกเป็นเมืองหนึ่งที่ถูกระบุว่าจะต้องปฏิบัติตามกฎหมายดังกล่าวนี้¹⁷⁰ สาเหตุที่ศูนย์อำนาจรัฐออกกฎหมายเช่นนี้น่าจะมีวัตถุประสงค์เพื่อควบคุมอำนาจท้องถิ่นไม่ให้เจ้าเมืองในหัวเมืองใหญ่สร้างหรือแสวงหาอำนาจให้แก่ตนเอง แต่ถึงกระนั้นผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกก็ยังสร้างอำนาจให้กับตนเอง และในท้องถิ่นก็น่าจะมีกลุ่มผู้ปกครองเดิมที่พยายามสร้างอำนาจขึ้นมาด้วย

ภายหลังสมเด็จพระไชยราชาธิราชเสด็จมาครองราชย์ที่กรุงศรีอยุธยาก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าศูนย์อำนาจรัฐทรงส่งพระราชวงศ์ขึ้นไปปกครองเมืองพิษณุโลก อาจจะยังไม่ทันได้ตั้ง หรือเป็นเพราะต้องการลดระดับความสำคัญของเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมา จึงตั้งขุนนางขึ้นไปปกครองแทนเจ้านาย เพราะพระราชโอรสของพระองค์ยังมีพระชนม์น้อยก็เป็นได้¹⁷¹ อย่างไรก็ตามในพระราชพงศาวดารก็ได้กล่าวถึงขุนนางตำแหน่งพระยาพิษณุโลกว่าเป็นทัพหน้าในการยกทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหมในปี พ.ศ.2088¹⁷² นอกจากนี้ ยังพบว่าในช่วงเวลาดังกล่าวศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ให้ขุนนางเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงจากหัวเมืองฝ่ายเหนือลงไปรับราชการที่ศูนย์อำนาจรัฐด้วย ซึ่งหนึ่งในนั้นก็คือ ขุนพิเรนทรเทพ

2.4 การสร้าง “รัฐท้องถิ่นพิษณุโลก” (พ.ศ.2091 - 2127)

ดังได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่ต้น ว่าเมืองพิษณุโลกเคยมีสถานะเป็นเมืองใหญ่และเคยเป็นที่ตั้งของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยมาก่อน พอศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเข้ามาก็พยายามปรับเปลี่ยนสถานะของเมืองพิษณุโลกให้เป็นหัวเมืองภายใต้โครงสร้างอำนาจรัฐของกรุงศรีอยุธยา แต่ก็มี ความ

¹⁶⁹ “พระไอยการตำแหน่งนาหัวเมือง ฉบับอยุธยา”, ใน เล่มเดิม, หน้า 103-104.

¹⁷⁰ วินัย พงศ์ศรีเพียร (บรรณาธิการ), กฎมณเฑียรบาล ฉบับเฉลิมพระเกียรติ, หน้า 10.

¹⁷¹ วิจารณ์ นิตยภัทรสุขกิจ, “การปฏิรูประบบการเมืองการปกครองภายใต้บริบททางการค้าสมัยอยุธยาตอนต้น”, เล่มเดิม, หน้า 93.

¹⁷² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 224.

พยายามของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช เจ้าเมืองพิษณุโลกที่จะสร้างเมืองพิษณุโลกให้มีสถานะเป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐดั้งที่เคยเป็นมาก่อน และผลจากความพยายามก็ทำให้เมืองพิษณุโลกมีสถานะเป็น “รัฐท้องถิ่น” ที่ซ่อนอยู่ภายใต้ปริมณฑลอำนาจของศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ต่อมาเมื่อศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดีขยายอำนาจเข้ามา เมืองพิษณุโลกก็ย้ายไปอยู่ใต้ปริมณฑลอำนาจของศูนย์กลางอำนาจรัฐหงสาวดีแต่ยังมีสถานะเป็นรัฐท้องถิ่นเช่นเดิม และภายหลังจากที่ศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดีอ่อนแอลงเมืองพิษณุโลกก็ย้ายกลับมาอยู่ใต้ศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง ลักษณะเช่นนี้ขึ้นอยู่กับ การปรับความสัมพันธ์ของเจ้าเมืองพิษณุโลกกับศูนย์กลางอำนาจรัฐใกล้เคียงและบริบทของโครงสร้างอำนาจรัฐแบบจารีตที่แต่ละเมืองต่างก็ปรับตัวเพื่อรักษาเสถียรภาพของตน

2.4.1 การสร้างอำนาจของเมืองพิษณุโลกสมัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

หลังจากที่เมืองพิษณุโลกอยู่ภายใต้การปกครองของราชวงศ์จากกรุงศรีอยุธยาเป็นเวลาเกือบร้อยปี เชื้อสายราชวงศ์พระร่วงถูกลดฐานะลงเป็นเพียงขุนนางหัวเมืองเท่านั้น แต่ก็มีความพยายามที่จะสร้างอำนาจของตนขึ้นมาอยู่เสมอ และในที่สุดขุนพิเรนทรเทพก็สามารถฟื้นฟูราชวงศ์พระร่วงขึ้นมาใหม่ได้ และได้รับการสถาปนาเป็น “พระมหาธรรมราชา” ปกครองเมืองพิษณุโลก เฉกเช่นเดียวกับพระมหากษัตริย์แห่งศูนย์กลางรัฐสุโขทัย ดังที่ตุรแปง (Turpin) ซึ่งเป็นชาวฝรั่งเศสได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับบรรดาเมืองขึ้นต่างๆ ของกรุงศรีอยุธยาจากคำบอกเล่าของบาทหลวงฝรั่งเศสที่เข้ามาในกรุงศรีอยุธยาไว้ว่า

บรรดาเมืองขึ้นต่างๆ ที่มีจิตใจหยิ่งและริษยา ได้รับความอับอายที่ต้องตกอยู่ภายใต้การปกครองของสยามควรจะปลอบใจด้วยความหวังว่า การเป็นเมืองขึ้นของพวกเขา นั้นเป็นแต่เพียงชั่วคราว ต่อไปลูกหลานของเขาจะเป็นอิสระ จะพ้นจากความเป็นทาสจากสายโซ่ซึ่งถ่วงเขาเหล่านั้นให้ต่ำลง ไม่มีผู้ปกครองคนใดจะสืบทอดผลของความชั่วให้ผ่านไปถึงลูกหลานของตนได้¹⁷³

บันทึกของตุรแปงได้สะท้อนให้เห็นถึงความคิดในการสร้างอำนาจของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่เดิมเป็นขุนนางในราชทินนาม “ขุนพิเรนทรเทพ” เมื่อเทียบตำแหน่งขุนนางในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนน่าจะเป็นตำแหน่งเดียวกับ “หลวงพิเรนทรเทพดีศรีสมุหะ

¹⁷³ ฟรังซัวส์ อังรี ตุรแปง, สมศรี เข็มธรรม (แปล), ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับตุรแปง, (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2522), หน้า 2.

เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวา”¹⁷⁴ แต่มีเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงที่เคยปกครองศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยมาก่อน ที่เข้ามาบริหารการเป็นขุนนางที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ซึ่งได้อาศัยความสัมพันธ์กับกลุ่มขุนนางจากหัวเมืองฝ่ายเหนือแสวงหาอำนาจเพื่อฟื้นฟูราชวงศ์พระร่วงขึ้นมาใหม่ หลังจากที่ถูกลดฐานะลงมาเป็นเพียงขุนนางในหัวเมืองฝ่ายเหนือของกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น

การแสวงหาอำนาจในระยะแรกของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

ภายหลังที่สมเด็จพระไชยราชาธิราชเสด็จลงมาครองราชย์สมบัติที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เมืองพิษณุโลกก็ยังมีขุนนางที่ใกล้ชิดกับศูนย์อำนาจรัฐไปเป็นเจ้าของ เพราะพบว่าพระยาพิษณุโลกมีความสัมพันธ์อันดีกับสมเด็จพระไชยราชาธิราช เห็นได้จากการนำกำลังพลเมืองพิษณุโลก 20,000 คน เป็นทัพหน้าในการรบกับเมืองเชียงใหม่¹⁷⁵ แต่ภายหลังที่สมเด็จพระไชยราชาธิราชสวรรคต ภายในศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็เกิดการแย่งชิงอำนาจราชบัลลังก์โดยแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์กับขุนวรวงศาธิราชซึ่งลักลอบเป็นซุ้กัน ได้ทำรัฐประหารพระยอดฟ้า ปรากฏว่าบรรดาหัวเมืองฝ่ายเหนือต่างก็กระด้างกระเดื่องปฏิเสธอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐ โดยทันที

ขุนวรวงศาธิราชซึ่งมีอำนาจปกครองกรุงศรีอยุธยาได้ปรึกษากับแม่อยู่หัวศรีสุดาจันทร์ว่า “บัดนี้ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยรักเราบ้างชังเราบ้างหัวเมืองเหนือทั้งปวงก็ยังกระด้างกระเดื่องอยู่ เราจำจะให้หาลงมาพลัดเปลี่ยนเสียใหม่ จึงจะจงรักภักดีต่อเรา นางพญาก็เห็นด้วย ครั้นรุ่งขึ้นเสด็จออกขุนนางสั่งสมุหนายกให้มิตราขึ้นไปหาหัวเมืองเหนือทั้ง 7 เมืองลงมา”¹⁷⁶ การที่ขุนวรวงศาธิราชจะลิดรอนอำนาจเจ้าเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทำให้บรรดาเจ้าเมืองเหล่านั้นไม่พอใจและทำการต่อต้านขึ้น โดยมีขุนพิเรนทรเทพซึ่งมีความสัมพันธ์กับเจ้าเมืองฝ่ายเหนือและเป็นขุนนางที่ศูนย์อำนาจรัฐเป็นหนึ่งในกลุ่มผู้วางแผนดำเนินการ

มีความเป็นไปได้ว่าภายหลังการเสด็จลงมาครองราชสมบัติที่กรุงศรีอยุธยาของสมเด็จพระไชยราชาธิราชน่าจะเป็นช่องทางที่เปิดโอกาสให้บรรดาขุนนางท้องถิ่นที่สืบเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงในเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองผืนีกกำลังกันต่อรองอำนาจกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ที่กำลังอ่อนแอเพราะปัญหาการแย่งชิงอำนาจปกครองศูนย์อำนาจรัฐ ขุนพิเรนทรเทพซึ่งน่าจะสืบเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงโดยตรงเพราะมีบิดาเป็นพระราชาวงศ์พระร่วงและเป็นขุนนางบริหารการอยู่ภายในศูนย์อำนาจรัฐ ได้ถูกเลือกให้เป็นผู้นำของกลุ่มผู้ปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ ซึ่งอาจเป็นเพราะสิทธิ

¹⁷⁴ “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน”, ใน คณะนิคศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ประมวลกฎหมาย รัชกาลที่ 1 จุลศักราช 1166 พิมพ์ตามฉบับหลวง ตรี 3 ดวง เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : เรือนแก้วกรพิมพ์, 2529), หน้า 236.

¹⁷⁵ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 224.

¹⁷⁶ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 226.

กรรมทางสายโลหิตและฝีมือในการรบ กำลังพลที่ใช้ในการทำรัฐประหารส่วนใหญ่น่าจะมาจากเมืองพิษณุโลก เพราะเป็นหัวเมืองใหญ่ที่มีกำลังพลมากที่สุดในหัวเมืองฝ่ายเหนือและเคยมีสถานะเป็นศูนย์กลางอำนาจของราชวงศ์พระร่วงก่อนที่ศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาจะขยายอำนาจเข้าไป

การที่ขุนพิเรนทรเทพซึ่งเป็นขุนนางจากส่วนกลางสามารถรวบรวมกำลังจากหัวเมืองฝ่ายเหนือลุกขึ้นทำการรัฐประหารขุนวรวงศาธิราชได้นั้น น่าจะเป็นผลมาจากขุนพิเรนทรเทพสืบเชื้อสายมาจากราชวงศ์พระร่วงซึ่งในขณะนั้นเป็นกลุ่มผู้มีอำนาจทางการเมืองการปกครองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ที่มีเครือข่ายอำนาจอยู่ในลุ่มแม่น้ำยม แม่น้ำน่านและแม่น้ำปิงตอนล่าง ซึ่งมีความพยายามที่จะฟื้นฟูศูนย์กลางอำนาจรัฐสุโขทัยขึ้นมาอีกครั้ง ความสัมพันธ์และการติดต่อกันระหว่างขุนพิเรนทรเทพกับบรรดาเจ้าเมืองหัวเมืองฝ่ายเหนือน่าจะมีมาโดยตลอด และขุนพิเรนทรเทพน่าจะใช้ฐานโครงสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติเป็นเหตุผลสำคัญในการรวบรวมหัวเมืองฝ่ายเหนือให้เข้าร่วมการทำรัฐประหารขุนวรวงศาธิราช

ในปี พ.ศ.2091 ขุนพิเรนทรเทพได้ร่วมมือกับขุนอินทรเทพ หมื่นราชเสน่หา หลวงศรียศ และบรรดาเจ้าเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือทำการรัฐประหารขุนวรวงศาธิราชจนสำเร็จ แล้วทูลเชิญพระเชษฐราชา พระอนุชาของสมเด็จพระไชยราชาธิราชซึ่งผนวชอยู่ให้ลาผนวชขึ้นปกครองศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา มีพระนามว่า “สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ” แล้วทรงปูนบำเหน็จให้แก่ขุนพิเรนทรเทพผู้นำในการทำรัฐประหาร

ตรัสว่าขุนพิเรนทรเทพเล่า บิดาเป็นพระราชวงศ์พระร่วง มารดาไชรีได้เป็นพระราชวงศ์แห่งพระชัยราชาธิราชเจ้า ขุนพิเรนทรเทพเป็นปฐมคิด เอาเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้า ให้รับพระราชบัณฑูรครองเมืองพิษณุโลก จึงตรัสเรียกสมเด็จพระเจ้าถูกเธอพระสวัสดิราชาธิดา ถวายพระนามชื่อพระวิสุทธิกษัตริ เป็นตำแหน่งพระอัครมเหสีเมืองพิษณุโลก เครื่องราชบริภค ให้ตั้งตำแหน่งศักดิ์ฝ่ายทหารพลเรือน เรือชัยพื้นคำพื้นแดงคู่หนึ่ง และเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเจ้าทรงขึ้นไป¹⁷⁷

เมื่อทำการสำเร็จขุนพิเรนทรเทพในฐานะหัวหน้าจึงได้รับการปูนบำเหน็จในตำแหน่งสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชรวมทั้งขุนนางคนอื่นๆ แต่เป็นที่สังเกตก็คือ เพราะเหตุใดสมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงตั้งขุนพิเรนทรเทพเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทั้งที่ตำแหน่งนี้เคยเป็นตำแหน่งของพระมหากษัตริย์แห่งศูนย์กลางอำนาจรัฐสุโขทัยมาก่อน และหัวเมืองฝ่ายเหนือก็คือพื้นที่

¹⁷⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 230.

ปริมณฑลอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยซึ่งเป็นกลุ่มที่มีอำนาจในการต่อรองกับศูนย์อำนาจรัฐมากด้วย

ผู้เขียนสันนิษฐานว่า การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตั้งขุนพิเรนทรเทพเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชครองเมืองพิษณุโลกนั้น น่าจะมาจากการต่อรองอำนาจในเชิงสิทธิธรรมของราชวงศ์พระร่วงซึ่งเคยปกครองศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยหรือหัวเมืองฝ่ายเหนือมาก่อนของขุนพิเรนทรเทพ ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิก็มีความจำเป็นที่ต้องตั้งขุนพิเรนทรเทพเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเพื่อรักษาเสถียรภาพในราชบัลลังก์ของพระองค์ไว้เช่นเดียวกัน เพราะเท่าที่ปรากฏความในพระราชพงศาวดารก็พอจะเห็นได้ว่าขุนพิเรนทรเทพเป็นผู้นำคนสำคัญของหัวเมืองฝ่ายเหนือ และเมืองพิษณุโลกเองก็มีความพร้อมที่จะต่อต้านศูนย์อำนาจรัฐอยู่ตลอดเวลา

หากพระองค์ทรงตั้งขุนพิเรนทรเทพเป็นขุนนางสำคัญอยู่ที่ศูนย์อำนาจรัฐ ก็อาจจะทำให้ราชบัลลังก์ไม่มั่นคงได้ในภายหลัง การตัดสินใจเช่นนี้จึงถือว่าเป็นการแก้ปัญหาเฉพาะหน้า นอกจากนี้ยังได้สร้างความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชโดยการพระราชทานพระวิสุทธิกษัตริย์ให้เป็นพระอัครมเหสี ทั้งนี้ก็เพื่อจะอาศัยความสัมพันธ์ดังกล่าวควบคุมการสร้างอำนาจของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชมิให้ตัดไม้ตรีกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งป้องกันการรุกรานของศูนย์อำนาจรัฐหงสาวดีด้วย จึงเป็นผลดีของบรรดาเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงที่จะได้ฟื้นฟูอำนาจขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง ภายใต้การนำของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชแห่งเมืองพิษณุโลก

การที่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิตั้งขุนพิเรนทรเทพเป็นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเป็นที่น่าสังเกตว่า สิ่งที่พระองค์พระราชทานในครานั้นเท่ากับการตั้งให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง เพราะมีทั้งเครื่องราชกกุธภัณฑ์สำหรับพระมหากษัตริย์ และให้มีการแต่งตั้งตำแหน่งขุนนางทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเป็นของตนเอง แสดงว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชมีฐานะเป็นพระมหากษัตริย์แห่งเมืองพิษณุโลกซึ่งมีสถานะเป็น “รัฐท้องถิ่น” ที่ซ่อนอยู่ภายใต้ปริมณฑลอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา และมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับผู้ปกครองศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาด้วย มีอำนาจปกครองบ้านเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือที่เคยเป็นดินแดนของศูนย์อำนาจรัฐสุโขทัยซึ่งมีเมืองใหญ่ 7 เมือง ได้แก่ เมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก¹⁷⁸ เมืองกำแพงเพชร เมือง

¹⁷⁸ สวรรคโลก เป็นชื่อใหม่ของเมืองศรีสขานาลัยที่ถูกเรียกจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ภายหลังจากที่ขี้ดเมืองคืนมาจากศูนย์อำนาจรัฐล้านนาได้

นครสวรรค์ และเมืองพิจิตร ดังเห็นได้จากการนำกำลังหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้ง 7 เมืองเข้าร่วมกองทัพพระเจ้าบุเรงนองแห่งศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดีเข้าตีกรุงศรีอยุธยาในเวลาต่อมา¹⁷⁹

2.4.2 การรักษาเสถียรภาพเมืองพิษณุโลกและการแสวงหาอำนาจของพระมหาธรรมราชาธิราช

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพิษณุโลกกับศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาที่เป็นเชิงเครือญาติและเป็นรัฐท้องถิ่นที่ซ้อนอยู่ภายใต้ปริมณฑลอำนาจของศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเริ่มต้นดูเหมือนจะราบรื่น แต่พอศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดีขยายอำนาจเข้ามาในเขตอำนาจของเมืองพิษณุโลกและศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพิษณุโลกกับศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาไม่แน่นแฟ้นเหมือนที่เคย และสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเองก็หันมาปรับความสัมพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดีเพื่อรักษาเสถียรภาพเมืองพิษณุโลกและแสวงหาอำนาจที่เหนือกว่าที่เป็นอยู่

การรักษาเสถียรภาพเมืองพิษณุโลกหลังการเข้ามาของศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดี

ในช่วงที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชปกครองเมืองพิษณุโลก พ.ศ.2091 พระเจ้าตะเบงชเวตี้แห่งศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดีได้ขยายอำนาจมาทางด้านตะวันออกหมายจะขยายอำนาจเข้ายึดศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ล้อมอยู่นานแต่ไม่สามารถเข้ายึดกรุงศรีอยุธยาได้ ต่อมาจึงยกทัพกลับ ในสงครามครั้งนี้ศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาต้องเสียพระสุริโยทัยและพระบรมดิลก (พระมเหสีและพระราชธิดา) ซึ่งสิ้นพระชนม์ในสนามรบ ส่วนสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ลงมารับศึกแต่ไม่ได้นำกำลังลงมาด้วย

ในพระราชพงศาวดารระบุว่าเมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้ยกทัพกลับจะเข้าเขตเมืองกำแพงเพชร สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงได้นำกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือมาเข้าตีชนากับกองทัพจากกรุงศรีอยุธยา ก็แสดงให้เห็นว่ากองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือไม่ได้ลงไปช่วยกรุงศรีอยุธยา พอกองทัพกรุงหงสาวดีจะเข้าเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือจึงได้ร่วมมือกับกรุงศรีอยุธยารบ แต่ปรากฏว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชถูกล้อมจับได้พร้อมกับพระรามศวร จนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้องขอแลกตัวประกันคืน¹⁸⁰

ต่อมาในปี พ.ศ.2106 พระเจ้าตะเบงชเวตี้ได้สวรรคต พระเจ้าบุเรงนองได้ยกกองทัพใหญ่มาโจมตีกรุงศรีอยุธยาโดยเข้ามาทางด่านแม่ละเมาเขตเมืองตาก การขยายอำนาจเข้ามาของพระเจ้า

¹⁷⁹ ดู “พระราชพงศาวดารความเก่า”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 3, หน้า 246-256.

¹⁸⁰ ดู “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 235-243.

บุเรงนองนักวิชาการสันนิษฐานว่า ทรงต้องการช้างเผือกซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของจักรพรรดิราชจาก สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเพื่อประกาศความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิของพระองค์ที่เหนือ พระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา¹⁸¹ กองทัพพระเจ้าบุเรงนองสามารถยึดได้หัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งหมด แล้วยกทัพมาที่เมืองพิษณุโลก สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ทำการป้องกันเมืองเตรียมต่อสู้ อย่างเข้มแข็ง¹⁸² แต่ก็ไม่ได้เกิดการสู้รบกันเนื่องจากว่ามีการเจรจาความเมืองระหว่างพระเจ้าบุเรงนองกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

สมเด็จพระเจ้าหงสาวดียังมีได้สั่งให้เข้าล้อมเมืองให้ทำแต่บันไดพาดไว้เป็นอันมาก แล้วให้ขุดมุดดินขึ้นก่อนใส่ชะลอมกองไว้แต่ละกองสูงกว่ากำแพงเมือง แล้วสมเด็จพระเจ้าหงสาวดีแต่งเป็นรับสั่งเข้าไปว่า สมเด็จพระเจ้าชนะสิบทิศเสด็จยกพลพยุหโยธามา ทั้งนี้จะลงไปพระนครศรีอยุธยา บัดนี้เสด็จมาเยือนเมืองพระพิษณุโลกย์ ให้อัญเชิญสมเด็จพระมหาธรรมราชาน้องเราออกมาหาเรา จะได้เจรจาความเมืองกัน สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าแข็งดั่งนั้น ก็ตอบออกไปว่า แผ่นดินเป็นของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชาธิราชพระเจ้าช้างเผือก แลข้าพระองค์จะออกไปเผื่อนั้นมิควร สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีตรัสให้ทุกคนกลับเข้ามาอีกว่า ถ้าน้องเรามาออกมาหาเรา เมืองพระพิษณุโลกน้อยนักแต่ทหารกองหน้าก็จะค้ำเมือง สมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าจึงนิมนต์พระสงฆ์รูปออกไปฟังการ พระสงฆ์ออกไป สมเด็จพระเจ้าหงสาวดีให้พระสงฆ์ไปขุดมุดดินแต่บันไดพาดไว้แล้วให้เอาข้าวไปแจ้งแก่น้องเรา ถ้าน้องเรามาออกมา จะให้ทหารถือมุดดินแต่คนละก้อนถมเมืองเสียให้เต็มแต่นานาฬิกาเดียว พระสงฆ์ไปขุดแล้วกลับเข้ามาแจ้งแก่พระมหาธรรมราชาเจ้า โดยได้เห็นแลพระเจ้าหงสาวดีสั่งมาทุกประการ¹⁸³

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเห็นว่า กองทัพจากกรุงศรีอยุธยาคงขึ้นมาช้าไม่ทันกำหนด และ “อันศึกพระเจ้าหงสาวดียกมาครั้งนี้เป็นอันมาก เสียงพลเสียงช้างเสียงม้าเกิดลมพายุใหญ่เห็นเหลือกำลังเรานัก ถ้าเราจะมียออกไป พระเจ้าหงสาวดีก็จะให้ทหารเข้าหักเหยียบเอาเมือง สมณชี-

¹⁸¹ ดู สุเนตร ชุตินธรานนท์, บุเรงนอง (กะยอคินนรธา) กษัตริย์พม่าในโลกทัศน์ไทย, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2550), หน้า 15-21.; สุเนตร ชุตินธรานนท์, “จักรพรรดิราช : ความคิดทางการเมืองเบื้องหลังสงครามไทยรบพม่า (พศ.2081-2397)”, ใน พม่ารบไทย : ว่าด้วยการสงครามระหว่างไทยกับพม่า, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2554), หน้า 188-189.; ภูมิ สุรเกียรติ, เมียนมาร์-สยามยุทธ์, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2553), หน้า 100.

¹⁸² นายต่อ (แปล), สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), มหาราชวงศ์ พงศาวดารพม่า, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2545), หน้า 75.

¹⁸³ “พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 2, (กรุงเทพฯ : กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2542), หน้า 42-43.

พราหมณ์อาณาจักรจะถึงแก่พิณาศนินภัยสิ้น ทั้งพระพุทธศาสนาก็จะเศร้าหมองคูมิควร”¹⁸⁴ เมื่อเป็นเช่นนี้พระองค์จึงยอมที่จะสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าบุเรงนองเพื่อรักษาเสถียรภาพของตนเองไม่ให้ถูกประหารและเมืองพินญโลกไม่ให้ถูกทำลาย อีกทั้งภายในเมืองพินญโลกก็เกิดภาวะขาดแคลนข้าว เกิดไข้ทรพิษระบาดจนชาวเมืองล้มตายเป็นจำนวนมาก¹⁸⁵ และเป็นไปได้ว่าพระเจ้าบุเรงนองอาจจะคิดสินบนหรือมอบเงินทองจำนวนหนึ่งให้แก่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชและเจ้าเมืองต่างๆ ด้วย¹⁸⁶

จากนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ได้รับมอบหมายจากพระเจ้าบุเรงนองให้นำกองกำลังพลจากเมืองพินญโลกจำนวน 30,000 คนร่วมทัพพระเจ้าบุเรงนองลงไปตีกรุงศรีอยุธยา การเข้าร่วมทัพครั้งนี้แสดงให้เห็นว่าพระองค์ยอมรับในพระราชอำนาจของพระเจ้าบุเรงนอง และอาจจะเล็งเห็นแล้วว่า การหันไปสวามิภักดิ์ต่อศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีก็ไม่ทำให้เมืองพินญโลกต้องเผชิญปัญหาทางด้านการเมืองการปกครองและด้านเศรษฐกิจ เพราะพระองค์ยังเป็นเจ้าเมืองพินญโลกอยู่เช่นเดิม และยังสามารถส่งสินค้าออกไปทางด่านแม่ละเมาลงอ่าวมะตะมะได้ นอกจากนี้ การหันไปสวามิภักดิ์ต่อศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีซึ่งมีกำลังพลจำนวนมากอาจทำให้พระองค์สามารถแสวงหาอำนาจเพื่อเป็นพระมหากษัตริย์แห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้

ในขณะเดียวกัน พระเจ้าบุเรงนองก็ต้องการใช้เมืองพินญโลกและเมืองอื่นๆ ในหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นฐานกำลังเพื่อที่จะยกลงไปตีศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา เพราะเป็นแหล่งเสบียงอาหารที่อุดมสมบูรณ์และมีจำนวนกำลังพลมาก “ถ้าได้เมืองฝ่ายเหนือทั้งนี้ด้วยแล้ว พระนครศรีอยุธยาไม่พินเจือมือเรา”¹⁸⁷ พระองค์จึงไม่ต้องการที่จะทำสงครามกับเมืองพินญโลก แต่ต้องการที่จะสร้างความสัมพันธ์อันแนบชิดกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเพื่อใช้เมืองพินญโลกเป็น “หัวหาดเปิดศึกและคุมเชิง” และใช้เป็นฐานกำลังสนับสนุนในการทำสงครามขยายอำนาจไปยังศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา รวมทั้งศูนย์อำนาจรัฐล้านช้าง¹⁸⁸

¹⁸⁴ “พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม กรุงลอนดอน”, ใน เล่มเดิม, หน้า 43.

¹⁸⁵ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 225.

¹⁸⁶ ฟรังซัวส์ อังรี คุรแปง, สมศรี เอี่ยมธรรม (แปล), เล่มเดิม, หน้า 23.

¹⁸⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 247.

¹⁸⁸ สุเนตร ชุตินทรานนท์, “อำนาจอิสระของท้องถิ่นภายใต้บริบททางประวัติศาสตร์ : กรณีศึกษาไทย-พม่า”, ใน จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ (บรรณาธิการ), รายงานการดำเนินงานโครงการวันสมเด็จพระนเรศวรมหาราช 29 กรกฎาคม 2546 มหาวิทยาลัยนเรศวร, (พินญโลก : ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2546), หน้า 13-14.

การแสวงหาอำนาจของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชหลังการเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐ กรุงหงสาวดี

ภายหลังจากการเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้อาศัยสถานการณ์ต่างๆ รักษาเสถียรภาพและแสวงหาอำนาจ พระองค์พยายามเอาพระทัยออกห่างจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาซึ่งมีความอ่อนแอและเปลี้ยพล้ต้ออำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี แล้วหันไปพึ่งพาศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีเพื่อแสวงหาอำนาจแทน โดยที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็มีความพยายามที่จะรักษาอำนาจที่เคยมีเหนือเมืองพิษณุโลกเอาไว้ ดังปรากฏหลักฐานว่า

สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้สวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าบุเรงนองแห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี แล้วได้นำกองกำลังจากหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าร่วมกองทัพกรุงหงสาวดีลงไปตีกรุงศรีอยุธยา จนทำให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาต้องเป็นฝ่ายเปลี้ยพล้ ผลจากสงครามครั้งนี้ทำให้สมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้องออกเจรจากับเมือง พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาระบุว่า กรุงศรีอยุธยาต้องมอบพระรามศวร ซึ่งเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ ช้างเผือก 4 เชือก และขุนนางคนสำคัญคือ พระยาจักรีและพระสุนทรสงครามให้แก่พระเจ้าบุเรงนอง¹⁸⁹ แต่ในมหาราชวงศ์พงศาวดารพม่าระบุว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิถูกพระเจ้าบุเรงนองเชิญเสด็จไปยังกรุงหงสาวดีด้วย¹⁹⁰ จากนั้นกรุงศรีอยุธยาก็มีสมเด็จพระมหินทราธิราชซึ่งเป็นพระราชโอรสองค์ถัดมาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิครองราชสมบัติ (ในพระราชพงศาวดารระบุว่า สมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสด็จออกไปประทับอยู่วังหลังจึงให้สมเด็จพระมหินทราธิราชครองราชสมบัติแทน¹⁹¹) ส่วนสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็ปกครองเมืองพิษณุโลกตามเดิม แต่ก็เกิดความขัดแย้งอย่างรุนแรงกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

ในพระราชพงศาวดารพม่ากล่าวไว้ว่า

ฝ่ายพระธรรมราชาผู้ครองเมืองพิษณุโลก คอยระวังเหตุการณ์ในสยามข้างใต้ เมื่อได้ทรงทราบพระประพฤติดุชของพระมหากษัตริย์ได้ทรงกระทำอย่างที่ทำให้ทรงยึดพระราชโบายซึ่งจะหาความพินาศใส่พระองค์ มิควรจะตามเยื้องจึงด่วนเสด็จไปสู่กรุงหงสาวดี ขอมทอดพระชีพสุดแท้แต่พระจอมพม่าจะทรงพระกรุณาโดยเห็นผลดีกว่า พระธรรมราชาเสด็จ ไปถึงกรุงหงสาวดี... พระจอมพม่าทรงพระโสมนัสต้อนรับสมพระเกียรติ และเฉลิม

¹⁸⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 250.

¹⁹⁰ นายต้อ (แปล), สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), เล่มเดิม, หน้า 84.

¹⁹¹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 255.

พระอิสริยยศให้เป็นเจ้าฟ้าสองแคว พระราชทานพระเกียรติยศให้ทรงมกุฎ และกัน
เสวตฉัตรอย่างพระมหากษัตริย์เจ้าประเทศราชครองมหานคร¹⁹²

ข้อความในพระราชพงศาวดารพม่าแสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชมีความ
พยายามที่จะแสวงหาอำนาจ โดยหันมาสวมมิกัดีพระเจ้าบุเรงนองแห่งศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดี
แทน จนได้รับพระอิสริยยศเป็น “เจ้าฟ้าสองแคว” ตามที่ใช้เรียกเจ้าผู้ครองเมืองของไทยใหญ่ใน
ฐานะประเทศราชของศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดี และเครื่องราชกกุธภัณฑ์ตามอย่าง
พระมหากษัตริย์ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชยังได้ถวายพระอินทรเทวี พระราชธิดาของ
พระองค์แก่พระเจ้าบุเรงนองด้วย¹⁹³ แต่หลักฐานไม่แน่ชัดว่าการส่งพระราชธิดาไปครั้งนั้นเป็นไป
เพื่อกระชับสัมพันธไมตรี หรือเป็นไปตามขนบธรรมเนียมเจ้าประเทศราชที่ต้องส่งพระราชโอรส
และ/หรือพระราชธิดาไปเป็นองค์ประกัน¹⁹⁴

ความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพินญุโลกกับศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดีคงมีความแน่น
แฟ้นมาก ขนาดหลักฐานสำคัญอย่างวรรณกรรมเฉลิมพระเกียรติพระเจ้าบุเรงนองหรือพระเจ้าหง-
สาวดีช้างเผือกก็ยั้งระบุถึงสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชและเรียกพระนามว่า “เจ้าฟ้าสองแคว”¹⁹⁵
ทั้งนี้น่าจะมีสาเหตุมาจากศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงหงสาวดีต้องการให้เมืองพินญุโลกถ่วงดุลอำนาจกับกรุง
ศรีอยุธยา ป้อนกันไม่ให้กรุงศรีอยุธยาสามารถสร้างอำนาจขึ้นมาได้อีก แต่ถึงกระนั้นศูนย์กลางอำนาจรัฐ
กรุงศรีอยุธยาก็มีความพยายามในการสร้างอำนาจเหมือนเดิม

การหันมาสวมมิกัดีพระเจ้าบุเรงนองของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้สะท้อนให้
เห็นถึงความล้มเหลวของระบบการปกครองหัวเมืองของศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาที่สถาปนาโดย
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ที่ไม่อาจทำให้เจ้าเมืองและขุนนางในหัวเมืองจงรักภักดีหรือยอมรับ
ในอำนาจที่เหนือกว่าของศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ตลอดเวลา และสะท้อนให้เห็นความ
ล้มเหลวของระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติที่ศูนย์กลางอำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาพยายามใช้เป็น
เครื่องมือในการควบคุมอำนาจของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ความล้มเหลวในการสร้าง
ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติระหว่างสมเด็จพระมหาจักรพรรดิกับสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช

¹⁹² กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, พระราชพงศาวดารพม่า, (กรุงเทพฯ : ศรีปัญญา, 2550), หน้า 164.

¹⁹³ นายต่อ (แปล), สุจิตต์ วงษ์เทศ (บรรณาธิการ), เล่มเดิม, หน้า 102.

¹⁹⁴ สุเนตร ชุตินทรานนท์, พระสุพรรณกัลยา : จากตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์, (กรุงเทพฯ : บริษัท ประชาชน จำกัด, 2542), หน้า 104.

¹⁹⁵ สุเนตร ชุตินทรานนท์, “สมเด็จพระนเรศวรมหาราชในหลักฐานพม่า”, ใน จิราภรณ์ สถาปนะวรรณนะ (บรรณาธิการ), รายงานการดำเนินงานโครงการวันสมเด็จพระนเรศวรมหาราช 29 กรกฎาคม 2545 มหาวิทยาลัยนเรศวร, (พินญุโลก : ภาควิชา สังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2545), หน้า 19.

อาจจะเริ่มจากเหตุการณ์ซึ่งวัน วลิต (Van Vliet) ชาวฮอลันดาได้บันทึกไว้หลังจากเหตุการณ์ประมาณ 70 ปีว่า ความสัมพันธ์ระหว่างสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชกับพระวิสุทธิกษัตริย์ซึ่งเป็นพระราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ราบรื่นมากนัก

ทั้งสองไม่ค่อยเข้าพระทัยกัน มักเกิดทะเลาะเบาะแว้งไม่ลงรอยอยู่เสมอ ครั้งสุดท้ายที่เกิดผิดพระทัยกันนั้น ออกญาพิษณุโลกตีพระเศียรพระราชบุตรจันทระโลหิตไหล พระนางทรงจับพระโลหิตด้วยผ้าซับพระพักตร์ใส่ถ้วยทองจากพิษณุโลกให้นำลงไปถวายพระราชบิดาซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่กรุงศรีอยุธยา พร้อมทั้งถวายหนังสือร้องฟ้องเข้าไปว่า พระสวามีได้กระทำแก่พระนางอย่างเลวร้ายเพียงใด ด้วยเหตุนี้พระเจ้าแผ่นดินจึงทรงพิโรธขัดเคืองพระราชบุตรเขยออกญาพิษณุโลก ครัสใช้ให้ทหารถืออาวุธขึ้นไปยังเมืองพิษณุโลกเพื่อประหารออกญาดังกล่าวเสีย¹⁹⁶

แม้ว่าบันทึกดังกล่าวจะเขียนขึ้นจากคำบอกเล่าหลังจากเหตุการณ์ประมาณ 70 ปี ซึ่งอาจทำให้ความน่าเชื่อถือของหลักฐานมีไม่มากนักเนื่องจากไม่ใช่หลักฐานร่วมสมัยโดยตรง แต่อย่างน้อยเหตุการณ์ที่วัน วลิตบันทึกไว้ก็สะท้อนให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชไม่ได้รู้สึกว่าจะพระองค์ต้องอยู่ภายใต้อำนาจของกรุงศรีอยุธยา พระองค์ไม่ได้ยำเกรงพระราชอำนาจของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ จนสมเด็จพระมหาจักรพรรดิต้องให้ยกกำลังไปปราบปราม เพื่อแสดงอำนาจที่เหนือกว่าของพระองค์ นอกจากนี้วัน วลิตยังเล่าต่อว่า เมื่อออกญาพิษณุโลกทราบว่าจะบังเกิดภัยขึ้นแก่ตน จึงมิได้อุปรอทำทหารจากกรุงศรีอยุธยา รีบทิ้งบ้านเมืองหลบหนีไปยังกรุงหงสาวดี พระเจ้าหงสาวดีทรงทราบว่าออกญาพิษณุโลกเดินทางเข้ามาจึงทรงต้อนรับเป็นอันดี และระบุนไว้อย่างชัดเจนว่าออกญาพิษณุโลกเป็นผู้ถูกรบเร้าให้พระเจ้าบุเรงนองยกทัพมาขอช้างเผือกจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ¹⁹⁷ จนพระเจ้าบุเรงนองต้องยกทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยาเพื่อขอช้างเผือกดังกล่าว

หลังจากนั้นสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็มีอำนาจไม่ต่างไปจากพระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา เห็นได้จากข้อความในพระราชพงศาวดารกล่าวถึงเหตุการณ์ในสมัยสมเด็จพระมหินทราธิราชว่า “ครั้งนั้นเมืองเหนือทั้งปวงเป็นสิทธิแก่พระมหาธรรมราชาเจ้า อนึ่ง การแผ่นดินในกรุงพระมหานครศรีอยุธยา พระมหาธรรมราชาบังคับบัญชาลงมาประการใด สมเด็จพระมหินทราธิราชเจ้าแผ่นดินต้องกระทำตามทุกประการ”¹⁹⁸ แสดงให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกไม่ได้อยู่ภายใต้

¹⁹⁶ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับเชเรเมียมส ฟาน ฟลิต”, ใน เล่มเดิม, หน้า 43.

¹⁹⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับเชเรเมียมส ฟาน ฟลิต”, ใน เล่มเดิม, หน้า 43-44.

¹⁹⁸ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 255.

อำนาจการปกครองของกรุงศรีอยุธยาเลย และยังมีอำนาจทางการเมืองที่เหนือกว่าพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยาด้วยซ้ำ จากคำให้การชาวกรุงเก่าก็ระบุว่าเวลานั้นมีพระเจ้าแผ่นดิน 2 พระองค์¹⁹⁹ จึงอาจกล่าวได้ว่าเกิดการซ้อนทับของปริมณฑลอำนาจระหว่างเมืองพิษณุโลกกับกรุงศรีอยุธยาเกิดขึ้นอย่างชัดเจน

ต่อมาสมเด็จพระมหินทราธิราชเห็นว่า “พระมหาธรรมราชาคิดการตั้งปวงเป็นฝ่ายข้างพระเจ้าหงสาวดี และเอาเมืองเหนือตั้งปวงไปขึ้นแก่พระเจ้าหงสาวดี”²⁰⁰ ก็ไม่พอพระทัยจึงได้ขอความร่วมมือไปยังสมเด็จพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชแห่งศูนย์อำนาจรัฐล้านช้างซึ่งเคยทำสัญญาเป็นไมตรีระหว่างกันแต่ครั้งรัชสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ²⁰¹ ให้ยกกองทัพมาปราบเมืองพิษณุโลก และสมเด็จพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชเองก็ทรงไม่พอพระทัยสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชที่ได้ส่งม้าเร็วไปแจ้งข่าวให้พระเจ้าบุเรงนองนำทหารมาดักชิงตัวพระเทพกษัตริย์ พระราชธิดาของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่สมเด็จพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชทูลขอไปเป็นพระมเหสีอยู่แล้ว²⁰² จึงยกทัพมาปราบปรามเมืองพิษณุโลกตามที่สมเด็จพระมหินทราธิราชทูลขอความร่วมมือ²⁰³ นอกจากนี้ การยกกองทัพมาของพระเจ้าบุเรงนองยังส่งผลให้ทั้งศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและล้านช้างต้องเผชิญกับการรุกรานของศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี จึงทำให้ทั้งสองศูนย์อำนาจรัฐหันมาเป็นพันธมิตรกัน

ทั้งที่ก่อนหน้านี้เมืองพิษณุโลกกับศูนย์อำนาจรัฐล้านช้างน่าจะมีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน โดยเฉพาะทางด้านการค้าและศาสนา เนื่องจากระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองเวียงจันทน์ที่ตั้งของศูนย์อำนาจรัฐล้านช้างมีเส้นทางโบราณที่สามารถเดินทางติดต่อกันได้ จึงเป็นไปได้ว่าจะมีพ่อค้าล้านช้างนำสินค้ามาค้าขายที่เมืองพิษณุโลก และพบว่าเมื่อราวปี พ.ศ.2068 มีพระสงฆ์ชาวเมืองพิษณุโลกซึ่งเดินทางไปศึกษาพระไตรปิฎกที่เมืองน่าน แล้วเดินทางไปอยู่ที่วัดวิบูลมหารวิหาร เมือง

¹⁹⁹ “คำให้การชาวกรุงเก่า”, ใน คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, (พระนคร : คลังวิทยา, 2507), หน้า 75.

²⁰⁰ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 258.

²⁰¹ คู “จารึกวัดพระธาตุศรีสองรัก 1”, ใน กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 5 อักษรขอม อักษรธรรม และอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ 19-24, (กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2529), หน้า 289-298.

²⁰² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 254-255.

²⁰³ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 256. ; “พระราชพงศาวดารความเก่า”, ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, หน้า 242-243. ได้กล่าวว่สมเด็จพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชยกกองทัพล้านช้างมาจำนวน 200,000 คน มาถึงเมืองพิษณุโลกก็ตั้งทัพหลวงที่ตำบลโพธิ์เรียง ทัพพระยาแสนสุรินทรคว่างฟ้าตั้งที่ตำบลเตาไห พระขามือไปตั้งที่ตำบลวัดเขาพราหมณ์ ทัพพระยาหนครตั้งที่ตำบลสระแก้ว ทัพพระขามือเหล็กตั้งที่ตำบลบางสะแก และมีทัพอื่นตั้งเป็นกองๆ ล้อมเมืองพิษณุโลก.

หลวงพระบาง ต่อมาพระสงฆ์รูปดังกล่าวได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชมหาศรีจันโท
ด้วย²⁰⁴ ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกได้มีการติดต่อกับบ้านเมืองในดินแดนล้านช้าง

การที่กองทัพทั้งจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและล้านช้างร่วมมือกันยกทัพมาตีเมือง
พิษณุโลกนั้น ถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่งต่อเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลก ดังเห็นได้จากเมื่อ
สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงทราบข่าวการศึก ก็ได้ขอความช่วยเหลือไปยังศูนย์อำนาจรัฐ
กรุงหงสาวดี เพื่อให้ส่งกองทัพมาช่วยด้านกองทัพของทั้งสองศูนย์อำนาจ ถือเป็นความพยายามที่
จะรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกไว้ ถึงแม้ว่าในพระทัยของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช
คงไม่ต้องการที่จะพึ่งพาหรืออยู่ใต้อำนาจของศูนย์อำนาจรัฐใดๆ ทั้งสิ้น ส่วนสาเหตุการยกทัพมา
ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ผู้เขียนสันนิษฐานว่าน่าจะมาจากการที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา
ต้องการได้กำลังคนและทรัพยากรในหัวเมืองฝ่ายเหนือที่สูญเสียไปมากกว่าสาเหตุอื่น

ในพระราชพงศาวดารได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในช่วงเวลานั้นไว้ว่า สมเด็จพระมหินทราธิราช
ได้ทรงวางแผนว่ามีกองทัพจากล้านช้างมาโจมตีเมืองพิษณุโลก แล้วทำทีเป็นว่ากองทัพจากกรุงศรี-
อยุธยาจะยกขึ้นมาช่วย แต่แท้ที่จริงแล้วก็จะร่วมกันตีเมืองพิษณุโลกขนานทั้งด้านเหนือและใต้²⁰⁵
เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงทราบแผนการทั้งหมด คงเข้าพระทัยดีว่าเฉพาะกองทัพ
เมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือคงไม่อาจที่จะรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกจากกองทัพ
จากทั้งสองศูนย์อำนาจรัฐได้ จึงขอความช่วยเหลือไปยังศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี พระเจ้าบุเรง-
นองก็ส่งพระยาพุกามและพระยาเสื่อหาญนำกำลังพล 10,000 คนมาช่วย แต่ปรากฏว่ากองทัพเมือง
พิษณุโลกสามารถต้านกองทัพทั้งสองศูนย์อำนาจรัฐเอาไว้ได้ ทำให้กองทัพกรุงศรีอยุธยาและล้าน-
ช้างแตกพ่าย กองทัพล้านช้างก็ยกทัพกลับไปทางเมืองเพชรบูรณ์ จากนั้นสมเด็จพระมหาธรรม-
ราชาธิราชก็เสด็จไปขอบพระทัยพระเจ้าบุเรงนองถึงกรุงหงสาวดี แต่ในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า
เสด็จไปกรุงหงสาวดีเพราะไปร้องขอชีวิตแทนพระยาเสื่อหาญและพระยาพุกามซึ่งถูกส่งมาช่วยแต่
กระทำการศึกผิดพลาดจนต้องสูญเสียกำลังพลจำนวนมาก²⁰⁶

การเสด็จไปกรุงหงสาวดีของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้เป็นช่องว่างที่เปิดโอกาส
ให้สมเด็จพระมหินทราธิราชเสด็จขึ้นมานำอนุ์พระวิสุทธิกษัตริ์ พระโอรสและข้าหลวงเดิมที่เมือง
พิษณุโลกลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยา²⁰⁷ สาเหตุที่สมเด็จพระมหินทราธิราชกระทำการดังกล่าวข้างต้น
น่าจะเป็นความพยายามในการลดทอนอำนาจของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชลง โดยใช้พระ-

²⁰⁴ สิตา วีระวงษ์, สมหมาย เปรมจิตต์ (แปล), ประวัติศาสตร์ลาว, (กรุงเทพฯ : มติชน, 2549), หน้า 78.

²⁰⁵ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 256. ; “พระราชพงศาวดารความเก่า”,
ใน ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 1, หน้า 242-243.

²⁰⁶ ดู “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 256-259.

²⁰⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 259.

มเหสีและพระโอรสเป็นองค์ประกันหรือเป็นเครื่องมือต่อรองอำนาจ เพราะในขณะนั้นดูเหมือนว่าอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาที่อยู่ค่อนข้างจำกัด แต่ผลจากการกระทำดังกล่าวไม่เป็นไปตามที่พระองค์คาดหวัง สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงขอกำลังจากพระเจ้าบุเรงนองมาช่วยเหลือ ทำให้เกิดสงครามครั้งใหญ่ระหว่างศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยากับกรุงหงสาวดี จนในที่สุดสมเด็จพระมหินทราธิราชต้องถูกเชิญพระองค์เสด็จไปยังกรุงหงสาวดี

ในพระราชพงศาวดารได้กล่าวว่า เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงทราบเหตุการณ์แล้วก็ทูลต่อพระเจ้าบุเรงนองให้ทรงทราบ พระเจ้าบุเรงนองจึงตรัสให้เตรียมทัพและจะยกมาช่วยตีกรุงศรีอยุธยา

จึงตรัสแก่พระมหาธรรมราชาว่า ซึ่งกรุงพระมหานครศรีอยุธยาเสียสัตยาณุสัถย์ กลับเป็นปรปักษ์ข้าศึกแก่พระเจ้าน้องเรานั้นจะละไว้มิได้ พระเจ้าน้องเราเร่งลงไปจัดแจงกองทัพทั้ง 7 เมืองเหนือ และเสบียงอาหารไว้ให้สรรพ เดือน 12 เราจะยกลงไป พระมหาธรรมราชาเจ้ารับบัญชาพระเจ้าหงสาวดีแล้วก็ถวายบังคมลามายังเมืองพระพิษณุโลก จัดแจงเสบียงอาหารข้างม้ารี้พลทั้ง 7 เมืองเหนือไว้ ฝ่ายพระเจ้าหงสาวดีให้บำรุงข้างม้ารี้พลสรรพ²⁰⁸

การที่พระเจ้าบุเรงนองจะยกทัพมาครั้งนี้ น่าจะมีสาเหตุมาจากการที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทูลขอให้พระเจ้าบุเรงนองมาช่วยต่อรองอำนาจกับกรุงศรีอยุธยาซึ่งกำลังพยายามที่จะเข้าปกครองเมืองพิษณุโลกมากกว่าที่จะช่วยนำพระมเหสีและพระโอรสกลับมายังเมืองพิษณุโลก

การยกทัพมาของกรุงหงสาวดีครั้งนี้ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์อธิบายว่า พระเจ้าบุเรงนองต้องการปราบกรุงศรีอยุธยาที่คิดกระด้างกระเดื่อง²⁰⁹ และพฤติกรรมดังกล่าวของสมเด็จพระมหินทราธิราชเท่ากับเป็นการท้าทายอำนาจพระเจ้าบุเรงนอง เพราะเทียบได้กับเป็นการรุกรานเมืองเจ้าประเทศราชที่ขึ้นกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี²¹⁰

ผลของสงครามทำให้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีมีชัยเหนือศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2112 สมเด็จพระมหินทราธิราชถูกพระเจ้าบุเรงนองเชิญเสด็จไปยังกรุงหงสาวดี แล้วสถาปนาสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเป็นพระมหากษัตริย์ครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาแทน

สาเหตุที่พระเจ้าบุเรงนองสถาปนาสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชครองราชย์สมบัติกรุงศรีอยุธยาน่าจะมาจากธรรมเนียมของฝ่ายกรุงศรีอยุธยาที่ก่อนหน้านี้นี้ ผู้ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์กรุง-

²⁰⁸ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 260.

²⁰⁹ พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, ศาสนาและการเมืองในประวัติศาสตร์สุโขทัย-อยุธยา, หน้า 110.

²¹⁰ สุคนทร ชุติณทรานนท์, พระสุพรรณกัลยา : จากตำนานสู่หน้าประวัติศาสตร์, หน้า 104.

ศรีอยุธยา มักจะเป็นผู้ที่เคยปกครองเมืองพิษณุโลกมาก่อน²¹¹ และสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชก็แสดงให้เห็นถึงการยอมรับอำนาจความเป็นจักรพรรดิราชของพระเจ้าบุเรงนองมาโดยตลอด สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชปกครองกรุงศรีอยุธยาโดยมีเงื่อนไขว่า

กรุงสยามจะต้องเป็นเมืองถวายเครื่องราชบรรณาการแก่กษัตริย์หงสาวดี และพระเจ้าแผ่นดินสยามจะต้องส่งราชโอรสองค์หนึ่งหรือสององค์ หรือในกรณีที่ไม่มีพระราชโอรสให้ส่งพระญาติสนิทไปเป็นตัวประกันอยู่ในกรุงหงสาวดี ด้วยเหตุนี้กษัตริย์สยามจึงขึ้นต่อพระเจ้าหงสาวดี หลังจากนั้นพระเจ้าหงสาวดีเสด็จกลับพร้อมกองทัพที่เหลือและพาเอาพระนเรศ (Prae Naerith-พระนเรศวร) ราชโอรสองค์ใหญ่ของพระเจ้าแผ่นดินสยามองค์ใหม่ไปเป็นองค์ประกัน ขณะนั้นยังทรงพระเยาว์ พระชนม์ 13 พรรษา²¹²

หลังจากสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสด็จไปครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาแล้ว ในระยะแรกไม่ปรากฏหลักฐานว่า ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาส่งใครมาปกครองเมืองพิษณุโลก อาจจะเป็นขุนนางที่สืบเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงปกครองอยู่ก็เป็นได้ แต่คงไม่นานนัก เพราะต่อมาปรากฏหลักฐานว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรไปครองเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2114 นอกจากนี้ ในช่วงเวลาดังกล่าวพระเจ้าบุเรงนองยังได้ใช้เมืองพิษณุโลกเป็นที่ประทับชั่วคราวก่อนที่จะเสด็จยกทัพไปตีศูนย์อำนาจรัฐล้านช้าง เพื่อปราบปรามไม่ให้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยาซึ่งมีกำลังพลเหลืออยู่ไม่มากได้²¹³

อำนาจและความเป็นรัฐท้องถิ่นของเมืองพิษณุโลกในสมัยสมเด็จพระนเรศวร

เมื่อสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสด็จไปปกครองกรุงศรีอยุธยาแล้วก็ไม่ปรากฏหลักฐานว่าเมืองพิษณุโลกมีใครเป็นผู้ปกครองเมืองต่อมา หลักฐานพบแต่เพียงว่าหลังจากสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสด็จไปปกครองกรุงศรีอยุธยา 2 ปี พระองค์ได้โปรดให้สมเด็จพระ

²¹¹ จากหลักฐานประวัติศาสตร์ได้ปรากฏข้อมูลเกี่ยวกับผู้ปกครองเมืองพิษณุโลกที่ถูกส่งมาจากศูนย์อำนาจรัฐแล้วก็กลับไปเป็นพระมหากษัตริย์กรุงศรีอยุธยา ดังนี้

1. เจ้าสามพระยา (ต่อมาคือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 2) ปกครองเมืองพิษณุโลกประมาณ พ.ศ.1962-1967
2. พระรามศวร (ต่อมาคือสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ) ปกครองเมืองพิษณุโลกประมาณ พ.ศ.1981-1991
3. พระเชษฐา (ต่อมาคือสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2) ปกครองเมืองพิษณุโลกประมาณ พ.ศ.2031-2034
4. พระอาทิตย์วงศ์ (ต่อมาคือสมเด็จพระบรมราชาหน่อพุทธางกูร) ปกครองเมืองพิษณุโลกประมาณ พ.ศ.2069-2072.

²¹² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับเฮเรเมียส ฟาน ฟลิค”, ใน เล่มเดิม, หน้า 50.

²¹³ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เล่มเดิม, หน้า 184-185.

นเรศวร พระราชโอรสมาปกครองเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2114 ในขณะนั้นสมเด็จพระนเรศวรมีพระชนมายุ 16 พรรษา²¹⁴

โดยตำแหน่งแล้วสมเด็จพระนเรศวรน่าจะมีอำนาจปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง เนื่องจากปกครองต่อจากพระราชบิดา และเมืองพิษณุโลกก็คงมีสถานะเป็นรัฐท้องถิ่น แต่ก็ปรากฏความไม่เป็นเอกภาพของรัฐอยู่บ้าง ดังจะเห็นได้จากความไม่พอใจของเจ้าเมืองพิชัยและเจ้าเมืองสวรรคโลกซึ่งในพระราชพงศาวดารระบุว่า เป็นข้าหลวงเดิมของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าเมืองสวรรคโลกยังเคยร่วมในการทำรัฐประหารขุนวรวงศาธิราชด้วย เจ้าเมืองทั้งสองคนไม่ปฏิบัติตามคำสั่งของสมเด็จพระนเรศวรในการเตรียมรับศึกที่กองทัพพระเจ้าันนทบุเรง พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ของศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีจะยกมาตี จนในที่สุดพระองค์ต้องนำกำลังไปปราบเจ้าเมืองพิชัยและเจ้าเมืองสวรรคโลกที่ไปรวมกันอยู่เมืองสวรรคโลก แล้วกวาดต้อนอพยพผู้คนมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2127²¹⁵

ระหว่างที่สมเด็จพระนเรศวรปกครองเมืองพิษณุโลก ในปี พ.ศ.2124 เจ้าฟ้าไทยใหญ่เมืองมูมและเมืองก้งในศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีได้แข็งเมือง พระเจ้าันนทบุเรงได้เกณฑ์กองทัพ 3 กองทัพ ได้แก่ กองทัพพระมหาอุปราชกรุงหงสาวดี กองทัพพระสังกตอุปราชเมืองตองอูและกองทัพสมเด็จพระนเรศวรไปปราบ ปรากฏว่ากองทัพสมเด็จพระนเรศวรสามารถปราบเมืองก้งได้สำเร็จ พระเจ้าันนทบุเรงได้พระราชทานพานทองคำใส่พระภูษา ทองหนัก 5 ชั่งจำหลักเป็นรูปเทวดาแก่สมเด็จพระนเรศวร²¹⁶

ต่อมาในปี พ.ศ.2126 พระเจ้าอังวะทรงคิดการกบฏร่วมกับพระเจ้าตองอูและพระเจ้าแปร โดยมีเชียงใหม่ร่วมด้วย เพื่อทำทลายพระราชอำนาจของพระเจ้าันนทบุเรง ซึ่งทั้งหมดล้วนแต่เป็นประเทศราชของศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี พระเจ้าันนทบุเรงได้ส่งพระราชสาสน์ให้สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชส่งกองทัพไปร่วมในการทำสงครามปราบกบฏพระเจ้าอังวะ สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรยกทัพไป เมื่อเสด็จไปถึงเมืองแครงซึ่งเป็นหัวเมืองมอญในศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี สมเด็จพระนเรศวรทรงทราบว่าพระเจ้าันนทบุเรงคิดจะลอบทำร้ายพระองค์ ด้วยเกรงว่าต่อไปจะทรงเป็นภัยต่อศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีได้ สมเด็จพระนเรศวรจึงรับสั่งให้ประชุมแม่ทัพนายกอง แล้วโปรดให้พระมหาเถรคันฉ่องมานั่งเป็นประธาน พระองค์ทรงหลังน้ำลงเหนือแผ่นดินด้วยสุวรรณภิงคาร ประกาศแก่เทพยดาต่อหน้าที่ประชุมว่า “ตั้งแต่

²¹⁴ สวัสดิ์ ประยูรเสถียร, “สอบเอกสารในรัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช”, ใน จีราภรณ์ สถาปนาวรรชนะ (บรรณาธิการ), รายงานการดำเนินงานโครงการวันสมเด็จพระนเรศวรมหาราช 29 กรกฎาคม 2542 มหาวิทยาลัยนเรศวร, (พิษณุโลก : ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2542), หน้า 90.

²¹⁵ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 284-286.

²¹⁶ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 279.

วันนี้ไป กรุงพระมหานครศรีอยุธยากับเมืองหงสาวดีมิได้เป็นสุวรรณภูมิเดียวกันแต่ก่อน
ขาดจากกันแต่วันนี้ไปปราบเท่ากัลปาวสาน”²¹⁷

เมื่อทรงประกาศตัดพระราชไมตรีกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีแล้ว พระองค์ก็ทรงกวาด
ต้อนชาวมอญและชาวไทยจำนวนมากกลับมายังกรุงศรีอยุธยา พระมหาอุปราชาทรงทราบเรื่องก็ได้
ส่งสุภกรรมมาเป็นแม่ทัพออกติดตามกองทัพสมเด็จพระนเรศวร ซึ่งเสด็จกลับมาทางเมืองกาญจนบุรี
แต่ติดตามมาไม่ทัน²¹⁸ และหลังจากนั้นศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาภายใต้การปกครองของสมเด็จพระ
พระมหาธรรมราชาธิราชก็เป็นปรปักษ์กับศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี

นอกจากการปรับความสัมพันธ์กับศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีแล้ว ในช่วงเวลาที่สมเด็จพระ
พระนเรศวรปกครองเมืองพิษณุโลก ได้ปรากฏความในพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้าละแวกแห่ง
ศูนย์อำนาจรัฐกัมพูชาได้ข่าวว่าสมเด็จพระนเรศวร เจ้าเมืองพิษณุโลกมีบารมีเดชานุภาพมาก พระ-
เจ้าละแวกจึงแต่งพระราชสาสน์และทูตมาเจริญพระราชไมตรีที่กรุงศรีอยุธยา ในพระราชสาสน์มี
ข้อความกล่าวชมพระบารมีของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชและสมเด็จพระนเรศวร สมเด็จพระ
พระมหาธรรมราชาธิราชทอดพระเนตรแล้วจึงให้คัดลอกขึ้นไปถวายสมเด็จพระนเรศวรที่เมือง
พิษณุโลก พระองค์ทรงพอพระทัยในการเจริญพระราชไมตรีของพระเจ้าละแวก “สมเด็จพระ
นเรศวรบรมราชาธิราชขบพิตรเป็นเจ้า ก็ตรัสให้แต่งพระราชสาสน์ลงในแผ่นทองแดงแล้ว และตรัส
ใช้เมืองศรีภิรม ขุนพศรี หมื่นรามรงค์ ทูลแจ้งพระราชสารและเครื่องบรรณาการไปเมืองละแวกใน
เดือน 8 ปฐมสาสน์นั้น”²¹⁹

แสดงให้เห็นว่า เมืองพิษณุโลกเป็นศูนย์อำนาจอีกแห่งหนึ่งที่แยกออกจากกรุงศรีอยุธยา
อย่างชัดเจน ถึงแม้ว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชแห่งกรุงศรีอยุธยาจะเป็นพระราชบิดาของ
สมเด็จพระนเรศวรก็ตาม เห็นได้จากการที่สมเด็จพระนเรศวรสามารถส่งขุนนางเป็นทูตอัญเชิญ
พระราชสาสน์ของพระองค์ไปยังกรุงละแวกได้เองเพื่อตอบแทนการขอเป็นไมตรีของพระเจ้า
ละแวกโดยมิได้ผ่านกรุงศรีอยุธยา แต่ความเป็นรัฐของเมืองพิษณุโลกในช่วงเวลาที่สมเด็จพระ
นเรศวรปกครองก็คงมีสถานะซ้อนทับกับปริมณฑลอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบิรวาร ในช่วงเวลาที่เมืองพิษณุโลกมี
สถานะเป็นรัฐท้องถิ่น พบชื่อข้าราชการบิรวารคนหนึ่งของสมเด็จพระนเรศวรว่า “เมืองศรีภิรมย์”
คำว่า “เมือง” ในที่นี้หมายถึง “ออกเมือง” ซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้าเมืองศรีภิรมย์²²⁰ เมืองศรีภิรมย์ผู้

²¹⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 281-282.

²¹⁸ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 282-283.

²¹⁹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 287.

²²⁰ มหาวิทยาลัยนเรศวร, สารานุกรมสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, (พิษณุโลก : มหาวิทยาลัยนเรศวร, 2550), หน้า 36-37.

น่าจะมีความสัมพันธ์และได้รับความไว้วางใจจากสมเด็จพระนเรศวรมากที่สุดคนหนึ่ง เห็นได้จากทรงโปรดให้เมืองศรีภริมย์เป็นหัวหน้าคณะทูตที่อัญเชิญพระราชสาสน์ไปถวายพระเจ้าละแวก

และปรากฏชื่อเมืองนครไทยว่าเป็นเมืองที่สมเด็จพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชแห่งศูนย์อำนาจรัฐล้านช้างยกทัพผ่านมา²²¹ และเป็นอีกเมืองหนึ่งที่สมเด็จพระนเรศวรทรงส่งม้าเร็วไปบอกให้ปิดด่านเพื่อป้องกันชาวไทยใหญ่จะหลบหนีไปเขตล้านช้าง²²² ส่วนเมืองบริวารอื่นๆ ที่อยู่ใกล้เส้นทางเดินทัพของกรุงหงสาวดี เช่น เมืองชุมพรสำแดงและเมืองชุมแสงสงครามก็คงได้รับผลกระทบอยู่พอสมควร แต่เนื่องจากมีหลักฐานน้อยมากที่กล่าวถึงเมืองบริวารจึงทำให้ไม่สามารถศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างเมืองพิษณุโลกกับเมืองบริวารและผลกระทบที่เกิดขึ้นในช่วงเวลานี้ได้อย่างชัดเจน

2.4.3 การทิ้งเมืองพิษณุโลก พ.ศ.2127

ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) มีข้อความระบุว่า

มีพระราชกำหนดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ให้ขึ้นไปเทครัวอพยพชาวเมืองเหนือทั้งปวง ลงมายังกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้า ตรัสให้ถ่ายข้าวและเทครัวอพยพทั้งปวงเมืองพระพิษณุโลก เมืองกำแพงเพชร เมืองสุโขทัย เมืองพิชัย เมืองพิจิตร ลงมายังกรุงเทพพระมหานครศรีอยุธยา ตามพระราชกำหนดขึ้นไปนั้นเสร็จ ถึงวันศุกร์เดือน 11 แรม 9 ค่ำ สมเด็จพระนเรศวรบรมราชาธิราชบพิตรเป็นเจ้าก็เสด็จจากเมืองพระพิษณุโลก ลงมายังพระมหานครศรีอยุธยา²²³

ข้อความส่วนนี้ได้แสดงให้เห็นว่าสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงมีพระราชกำหนดให้สมเด็จพระนเรศวรทำการกวาดต้อนเทครัวอพยพชาวเมืองเหนือซึ่งเป็นดินแดนกรุงสุโขทัยเดิมลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยา แต่เป็นที่สงสัยว่าเหตุใดจึงต้องทิ้งเมืองเหล่านี้ ทั้งที่บรรดาเมืองเหล่านี้เป็นฐานอำนาจสำคัญของพระองค์มาก่อน

²²¹ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 256.

²²² “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 280.

²²³ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 287-288.

เงื่อนไขสำคัญของการทิ้งเมืองพิษณุโลก

เงื่อนไขสำคัญของการตัดสินใจทิ้งเมืองพิษณุโลกของสมเด็จพระนเรศวรในครั้งนี้ ผู้เขียนสันนิษฐานว่าคงไม่พ้นไปจากปัจจัยทางด้านสงครามที่ระยะหลังศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ได้ตัดความสัมพันธ์กับศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี จนทำให้พระเจ้าันันทบุเรงแห่งกรุงหงสาวดีนำกำลังมาจำนวนมากเพื่อที่จะปราบปรามกรุงศรีอยุธยาอีกครั้ง แต่ในช่วงเวลาดังกล่าวภายหลังที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยา ปรากฏว่ากรุงศรีอยุธยามีกำลังไพร่พลไม่มาก เนื่องจากต้องสูญเสียกำลังไปกับการทำสงครามกับกรุงหงสาวดีและเมืองพิษณุโลก รวมทั้งถูกกวาดต้อนไปเป็นเชลยที่กรุงหงสาวดี

การขาดกำลังพลของกรุงศรีอยุธยาในคราที่สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชเสด็จมาปกครองใหม่ๆ นั้น เห็นได้ชัดจากเหตุการณ์ที่พระยาละแวกได้ยกทัพมา 30,000 คนหมายจะตีกรุงศรีอยุธยา เมื่อทราบข่าวขุนนางทั้งหลายก็เห็นว่ากรุงศรีอยุธยาจะไม่พร้อมรบศึก ด้วยบอบช้ำจากศึกพระเจ้าบุเรงนอง ทหารก็น้อย ปืนและดินประสิวก็ขาด พระยาเพชรราชาจึงกราบทูลสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช “ขอเชิญเสด็จขึ้นไปยังเมืองพระพิศณุโลกให้พ้นราชศัตรูก่อน ท้าวพระยาพระหัวเมืองมนตรีทั้งหลายก็ลงเป็นคำเดียวพระยาเพชรราชา สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็ตรัสบัญชาตามท้าวพระยาทั้งหลาย จึงมีพระราชโองการตรัสส่งแก่ขุนเทพวรชุนให้แต่งเรือพระที่นั่งแลเรือพระประเทียบให้สรรพ”²²⁴ แต่ขณะนั้นเจ้าเมืองเพชรบุรีคิดกบฏซ่อนสมุทกำลังอยู่มาก คิดจะปล้นกรุงเมื่อเสด็จขึ้นไป ขุนเทพวรชุนจึงทูลให้ประทับอยู่กรุงก่อน เพราะทัพพระยาละแวกก็ไม่ได้ยกทัพใหญ่มา หารีบพุ่งลงกำลังก่อน ถ้าทิ้งเมืองพระเจ้าบุเรงนองอาจตีเสียได้ จึงยังไม่เสด็จเพียงแต่เตรียมเรือพระที่นั่งไว้เท่านั้น

ข้อความในส่วนนี้ แสดงให้เห็นว่าในกรุงศรีอยุธยามีกำลังคนน้อยและยังมีกลุ่มขุนนางบางส่วนไม่พอใจกับการครองราชสมบัติของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ในขณะเดียวกันเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นฝ่ายชนะสงครามไม่ได้รับการเสียหายมากก็อาจมีผู้คนจำนวนมากใกล้เคียงกับกรุงศรีอยุธยาและเป็นฐานอำนาจเดิมของพระองค์ด้วย ประตู่หอรบอยู่ในสภาพสมบูรณ์เพราะไม่ได้ถูกทำลายจากพม่าเช่นอยุธยา รวมทั้งไกลจากเส้นทางทัพพระยาละแวก ขณะนั้นจึงมีความปลอดภัยกับพระองค์มากกว่า

แต่ภายหลังที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้แสดงความเป็นศัตรูกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี การที่จะใช้เมืองพิษณุโลกเป็นที่หลบภัยก็มีความเป็นไปได้ยาก เพราะมีกองกำลังกรุงหงสา-

²²⁴ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน, (พระนคร : คลังวิทยา, 2505), หน้า 121-

วดีส่วนหนึ่งยังอยู่ในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือ ในขณะที่เดียวกันกองทัพกรุงหงสาวดีก็หมายจะยึดเอาเมืองพินธุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือไว้เป็นฐานกำลังเหมือนครั้งสมัยพระเจ้าบุเรงนองด้วย²²⁵

ดังนั้น การที่จะปลอดภัยจากสงครามที่ใกล้เกิดขึ้น สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงมีพระราชกำหนดให้สมเด็จพระนเรศวรกวาดต้อนเทครัวนำผู้คนหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมายังกรุงศรีอยุธยา นอกจากจะเสริมความมั่นคงให้แก่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาจากการรุกรานของกองทัพกรุงหงสาวดีแล้ว ราชบัลลังก์ของพระองค์ก็จะมีคามมั่นคงเพิ่มขึ้นด้วย เพราะขุนนางและชาวหัวเมืองฝ่ายเหนือล้วนแต่เคยอยู่ใต้การปกครองของพระองค์ทั้งสิ้น สมเด็จพระนเรศวรก็ทรงเห็นด้วยกับพระราชกำหนดของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชจึงได้ทำการกวาดต้อนเทครัวหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง

การขจัดขึ้นพระราชกำหนดเทครัวจากศูนย์อำนาจรัฐของชาวพินธุโลก

การกวาดต้อนเทครัวของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาครั้งนี้ ถึงแม้ว่าสมเด็จพระนเรศวรซึ่งเป็นเจ้าเมืองพินธุโลกจะปฏิบัติตามพระราชกำหนดของสมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช ให้ขุนนางทำการกวาดต้อนผู้คนลงไปยังกรุงศรีอยุธยา แต่ก็พบว่ามิชชาวเมืองจำนวนมากที่หลบหนีเข้าป่าไม่ยอมลงมาและขจัดขึ้นหลบหนีตลอดเส้นทาง ในพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้ให้ภาพเกี่ยวกับการกวาดต้อนเทครัวครั้งนั้นเพิ่มเติมจากพระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ว่า “ให้เทครัวอพยพในเมืองพระพินธุโลก เมืองพิชัย เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองพิจิตร เมืองเล็กเมืองน้อยทั้งนั้นลงบรรทุกเรือบ้างแพบ้าง แล้วแต่งเรือคุมเป็นหมวดเป็นกองและแต่งกองทัพป้องกันทั้งสองฝั่งปากน้ำลงมามิให้ครัวหนีได้ จนถึงกรุงเทพมหานคร”²²⁶

ข้อความในพระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาได้แสดงให้เห็นชัดว่า ชาวเมืองเหนือทั้งหลายไม่ได้มีความต้องการอพยพลงมายังกรุงศรีอยุธยาเลย มีความพยายามในการหลบหนีจนต้องมีการแต่งกองทัพป้องกันการหลบหนีทั้งทางบกและทางน้ำ ต่อมาหลังจากการกวาดต้อนเทครัว 2 ปี พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้ระบุว่า สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชได้ “แต่งให้ไปช่องสุมนคนอันชานเช่นอยู่ป่าในจังหวัดเมืองเหนือทั้งปวง เมืองพินธุโลกให้พระศรีเสาวราชมาอยู่ เมืองสุโขทัยให้พระองค์ทองมาอยู่ ให้หลวงจ่ามาอยู่เมือง

²²⁵ “พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 280.

²²⁶ พระราชพงสาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคต้น), หน้า 213.



สวรรค์โลกให้ชื่อเป็นพระยาสวรรค์โลก ให้ช่องคนอันชานเซ็นอยู่ทั้งปวงนั้นให้อยู่โดย
ภูมิลำเนา²²⁷

ข้อความในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ได้ให้ภาพจำนวน
ผู้คนที่หลบหนีจากการกวาดต้อนเทครัวเข้าป่าจำนวนมาก ซึ่งในภายหลังศูนย์อำนาจรัฐคงเห็นแล้ว
ว่าไม่สามารถกวาดต้อนผู้คนลงไปได้หมดจึงมีความพยายามให้ขุนนางขึ้นมารวบรวมผู้คนเข้ามาอยู่
ในเมืองต่างๆ ตามเดิม แต่ก็คงมีคนออกมาไม่มากนัก เพราะจากการมอบหมายขุนนางมาปกครอง
นั้นเป็นเหมือนการให้มาอยู่รวบรวมผู้คนชั่วคราวเพื่อรักษาสภาพบ้านเมืองเอาไว้เท่านั้น

นอกจากนี้พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ยังกล่าวว่

ฝ่ายเมืองพิษณุโลกนั้นอยู่ในวันพุธ ขึ้น 8 ค่ำ เดือน 10 เกิดอัศจรรย์แม่น้ำทวายหัว-
เมืองพิษณุโลกนั้นป่วนขึ้นสูงกว่าพื้นน้ำนั้น 3 ศอก อนึ่งเห็นสตรีภาพผู้หญิงหน้าประคองหน้า
ข้าง แลทรงสถฐานประคองวงข้าง แลหูนั้นใหญ่ นั่งอยู่ ณ วัดประสาท (วัดปราสาท) หัว
เมืองพิษณุโลก อนึ่งข้างใหญ่ตัวหนึ่งยืนอยู่ ณ ท้องสนามนั้นอยู่ก็ล้มลงตายกับที่บัดเดียนั้น
อนึ่งเห็นตึกแตนบินมา ณ อากาศเป็นอันมาก แลบังแสงพระอาทิตย์บดมาแล้วก็บินกระจัด
กระจายสูญไป ในปีเดียนั้นให้เทครัวเมืองเหนือทั้งปวงลงมายังกรุงพระนครศรีอยุธยา²²⁸

เหตุการณ์อัศจรรย์และความเปลี่ยนแปลงทางธรรมชาติครั้งใหญ่ในเมืองพิษณุโลกที่กล่าว
ไว้ในพระราชพงศาวดารได้สะท้อนถึงกลางร้ายที่เกิดจากความไม่พอใจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่รักษาเมือง
ซึ่งอาจจะรวมทั้งเกิดการต่อต้านจากชาวเมืองพิษณุโลกเป็นอย่างมากในการที่จะเทครัวอพยพลงไป
กรุงศรีอยุธยาด้วยก็เป็นได้

การขัดขืนต่อนโยบายจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้แสดงให้เห็นว่า ศูนย์อำนาจรัฐไม่
มีอำนาจเข้าถึงระดับท้องถิ่นได้อย่างแท้จริง ถึงแม้ว่าเมืองพิษณุโลกจะเป็นเมืองที่สมเด็จพระมหา
ธรรมราชาธิราชเคยปกครองมาก่อนก็ไม่สามารถอพยพชาวเมืองลงไปยังกรุงศรีอยุธยาได้หมด
ผู้เขียนสันนิษฐานว่า การกวาดต้อนเทครัวครั้งนี้เมืองบริวารของเมืองพิษณุโลกที่อยู่ในหุบเขา
ห่างไกลอย่างเมืองนครไทยซึ่งอยู่ในหุบเขาตอนในใกล้กับล้านช้างและหมู่บ้านในเขตหุบเขา
ห่างไกลจากเมืองพิษณุโลกอาจจะไม่ได้รับผลกระทบหรืออพยพลงไปอยู่กรุงศรีอยุธยาแต่อย่างใด

²²⁷ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)”, ใน เล่มเดิม, หน้า 297.

²²⁸ “พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์”, ใน เล่มเดิม, หน้า 228.

สรุปบทที่ 2

เมืองพิษณุโลกได้ก่อรูปเมืองขึ้นประมาณพุทธศตวรรษที่ 18 ใกล้กับบริเวณที่แม่น้ำน่านและแม่น้ำแควน้อยไหลมาบรรจบกันซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูก เป็นชุมทางการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ และมีทรัพยากรธรรมชาติ เช่น เกลือสินเธาว์และเหล็กเป็นปัจจัยสำคัญที่ดึงดูดให้ผู้คนจำนวนมากเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มมากขึ้น ในระยะก่อรูปเมืองเมืองพิษณุโลกมีชื่อว่า “สองแคว” อยู่ภายใต้เครือข่ายอำนาจการปกครองของกลุ่มตระกูลศรีนาวานำณุมซึ่งมีอำนาจอยู่ในลุ่มแม่น้ำยมและแม่น้ำน่านตอนล่าง เมืองพิษณุโลกได้มีการสร้างพระศรีรัตนมหาธาตุเพื่อสร้างอำนาจและสร้างสิทธิธรรมทางด้านการเมืองการปกครองที่เหนือกว่าเมืองใกล้เคียง และมีการสร้างเครือข่ายการค้าทางน้ำ จนทำให้เมืองใกล้เคียงให้การยอมรับและกลายเป็นเมืองบริวารของเมืองพิษณุโลก ซึ่งมีเมืองบริวารทั้งสิ้น 8 เมือง ลักษณะเช่นนี้ได้สะท้อนให้เห็นว่าเมืองพิษณุโลกได้มีสถานะเป็นเมืองใหญ่มาตั้งแต่ช่วงก่อรูปเมือง

แต่ในขณะที่เดียวกันเมืองสุโขทัยซึ่งมีราชวงศ์พระร่วงปกครองและสถาปนาเป็นศูนย์กลางอำนาจรัฐ ได้ขยายอำนาจเข้ามาขังเมืองพิษณุโลก เพื่อต้องการดึงดูดเอาทรัพยากรบางอย่าง เช่น เกลือสินเธาว์และเหล็ก ทำให้เกิดการต่อรองอำนาจระหว่างกลุ่มอำนาจเมืองพิษณุโลกเดิมกับศูนย์กลางรัฐสุโขทัยขึ้น แต่ที่สุดแล้วราชวงศ์พระร่วงก็สามารถปกครองเมืองพิษณุโลก และต่อมาได้ย้ายศูนย์กลางอำนาจรัฐจากเมืองสุโขทัยมาอยู่ที่เมืองพิษณุโลก มีการนำรูปแบบการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและศิลปวัฒนธรรมจากเมืองสุโขทัยมาใช้ในเมืองพิษณุโลก แต่ถึงอย่างไรก็ดี ช่างเมืองพิษณุโลกก็ยังสร้างลักษณะเฉพาะของเมืองพิษณุโลกขึ้นมา ไม่ได้รับอิทธิพลจากเมืองสุโขทัยมาทั้งหมด

เมื่อราชวงศ์พระร่วงเข้ามาปกครองก็ปรากฏว่าในบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้มีการสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นมาเป็นศูนย์กลางรัฐอีกแห่งหนึ่ง ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาก็ได้ขยายอำนาจเข้ามาขังเมืองพิษณุโลกเพราะต้องการผู้คนและทรัพยากรไปใช้ในการขยายอำนาจ รวมทั้งป้องกันไม่ให้ราชวงศ์พระร่วงใช้เมืองพิษณุโลกเป็นจุดยุทธศาสตร์ในการขยายอำนาจลงไปยังกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายราชวงศ์พระร่วงก็พยายามต่อรองอำนาจกับศูนย์กลางรัฐกรุงศรีอยุธยาโดยการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางเครือญาติ แต่ก็ปรากฏว่าไม่ได้มีความราบรื่นเท่าใดนัก เมื่อสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยาพยายามที่จะรวบรวมบ้านเมืองในศูนย์กลางรัฐสุโขทัยไปเป็นส่วนหนึ่งของศูนย์กลางรัฐกรุงศรีอยุธยาในฐานะหัวเมืองฝ่ายเหนือ ทำให้พระยาบุทธิษฐิระเจ้าเมืองพิษณุโลกเชื้อสายราชวงศ์พระร่วงไม่พอใจ ได้หันไปพึ่งพระเจ้าติโลกราชแห่งศูนย์กลางรัฐล้านน่านำกำลังลงมาช่วยรักษาเสถียรภาพเมือง แต่ก็ไม่สำเร็จทำให้กรุงศรีอยุธยาซึ่งเป็นศูนย์กลาง

รัฐแห่งใหม่เข้ามาปกครองเมืองพิษณุโลก การเข้ามาของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยายังได้สร้างความไม่พอใจให้แก่เจ้าเมืองนครไทย ซึ่งเป็นเมืองบริวารที่สำคัญเมืองหนึ่งของเมืองพิษณุโลกด้วย

ในระหว่างที่ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาเข้ามาปกครองเมืองพิษณุโลก เชื้อสายราชวงศ์พระร่วงซึ่งถูกลดฐานะลงเป็นขุนนางของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ก็พยายามในการฟื้นฟูอำนาจกลับมา ในที่สุดขุนพิเรนทรเทพก็สามารถกระทำสำเร็จ เนื่องจากการช่วยเหลือพระเชษฐราชาให้เป็นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ พระมหากษัตริย์แห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา ได้รับการสถาปนาจากสมเด็จพระมหาจักรพรรดิให้เป็น “สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราช” มาครองเมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ.2091 พระองค์ได้การสร้างเมืองพิษณุโลกให้มีอำนาจเป็น “รัฐท้องถิ่น” ที่มีปริมณฑลอำนาจซ้อนทับปริมณฑลอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยา

ต่อมาเมื่อศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีซึ่งเป็นศูนย์อำนาจรัฐที่อยู่ใกล้เคียงทางทิศตะวันตกขยายอำนาจเข้ามา สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงพยายามรักษาเสถียรภาพของเมืองพิษณุโลกเอาไว้ โดยทรงหันไปสวามิภักดิ์ต่อพระเจ้าบุเรงนองแห่งศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี และร่วมมือกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีในการขยายอำนาจไปยังศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาและศูนย์อำนาจรัฐล้านช้าง ในขณะที่เดียวกันก็ทรงอาศัยอำนาจจากศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี จนทำให้พระองค์ได้ครองราชสมบัติกรุงศรีอยุธยาซึ่งถูกผนวกให้อยู่ภายใต้ศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดีในปี พ.ศ.2112 ส่วนเมืองพิษณุโลกพระองค์ได้โปรดให้สมเด็จพระนเรศวรซึ่งเป็นพระราชโอรสมาปกครองและยังคงมีสถานะเป็น “รัฐท้องถิ่น” ที่ซ้อนทับปริมณฑลอำนาจของศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาอยู่ดังเดิม

ในปี พ.ศ.2126 ศูนย์อำนาจรัฐกรุงศรีอยุธยาได้ขัดแย้งกับศูนย์อำนาจรัฐกรุงหงสาวดี สมเด็จพระมหาธรรมราชาธิราชทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยามีกำลังพลน้อยและไม่ใช้ฐานอำนาจเดิมของพระองค์ จึงมีพระราชกำหนดให้สมเด็จพระนเรศวรกวาดต้อนไพร่พลเมืองพิษณุโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือลงมาอยู่กรุงศรีอยุธยาในปี พ.ศ.2127 แต่ถึงกระนั้นก็ปรากฏว่ามีชาวเมืองพิษณุโลกและเมืองอื่นๆ จำนวนไม่น้อยที่ขัดขืนหลบหนีเข้าป่า และในภายหลังคนที่หลบหนีจะก็เป็นกลุ่มคนสำคัญที่จะฟื้นฟูเมืองพิษณุโลกขึ้นมาใหม่หลังจากผ่านพ้นภาวะสงคราม